॥ श्रीः ॥

श्रीजगन्नाथयतिकृता

सूत्रदीपिका

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ हरिः ॐ ॥

कृष्णं रामं नारसिंहं व्यासं नत्वा गुरूनपि ।
जगन्नाथाख्ययतिना क्रियते सूत्रदीपिका ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ

अथ अध्ययनशमदमादिरूपाधिकारसम्पत्त्यनन्तरम् । **अतः** मोक्षाख्यप्रयोजनस्य सत्त्वाद् विष्णोः प्रसादाद् वा । **ओं** गुणपूर्णस्य **ब्रह्मणो** विष्णोः **जिज्ञासा** श्रवणादिरूपा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ जन्माधिकरणम् ॥ २ ॥

२. ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ

अस्य प्रमितजीवजडात्मकप्रपञ्चस्य **यतः** यस्माद् **जन्मादि** सृष्ट्याद्यष्टकम् । भवतीति श्रुतं तदेव ब्रह्म नान्यदित्यर्थः ॥ १ ॥

|| शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् || ३ ||

३. ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ

नानुमानतः रुद्रादेर्जगत्कारणत्वं कल्पनीयम् । कुतः **शास्त्रयोनित्वात्**, शास्त्रम् ऋगादिरूपं योनिः ज्ञप्तिकारणं यस्य तच्छास्त्रयोनि । तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् जगत्कारणं ब्रह्म । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादित्यर्थः || १ ||

|| समन्वयाधिकरणम् || ४ ||

४. ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ

तुशब्द एवार्थे । तदेव विष्ण्वाख्यं ब्रह्मैव सं मुख्यतः सर्वशास्त्रयोनि न रुद्रादिः । कुतः? **समन्वयात्** समीचीनोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गादित्यर्थः ||१||

|| ईक्षत्यधिकरणम् || ५ ||

५. ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ

तद् ब्रह्म । **अशब्दं न,** शब्दावाच्यं न, किन्तु वाच्यमेव । कुतः? **ईक्षतेः** । ईक्षतिर्ज्ञानम् तद्विषयत्वादित्यर्थः || १ ||

६. ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ

गौणः सत्त्वादिगुणबद्धो जीव एव । 'स एतस्मात्'[१] इति ईक्षतिश्रुत्युक्त इति **चेन्न** । कुतः? **आत्मशब्दात्** । ईक्षणीयवस्तुनि आत्मानं पश्येदित्यात्म-शब्दश्रवणादित्यर्थः || २ ||

७. ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ

तन्निष्ठस्य परमात्मज्ञानिनः । **मोक्षोपदेशात्** 'यस्यानुवित्तः'[२] इत्यादौ मोक्षस्य श्रुतत्वात् । आत्मशब्दमुख्यवाच्यो न जीव इत्यर्थः || ३ ||

---

१. '**स एतस्माज्जीव**घनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र.५.५)

२. '**यस्यानुवित्तः** प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सन्दोहे गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव' (बृ.उ.६-४-१३.)

८. ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ

हेयत्वावचनाद् ब्रह्मणो मोक्षार्थं प्राधान्येनाज्ञेयत्वरूपहेयत्वस्याप्रतिपादनात् प्रत्युत 'जानथेति' अहेयत्ववचनाच्च न गौणः आत्मशब्दवाच्यः । किन्तु निर्गुणो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

९. ॐ स्वाप्ययात् ॐ

स्वस्य स्वस्मिन् **अप्ययात्** अप्ययपदोक्तलयवचनात् । आत्मानं विलापयतीति श्रुत्युक्तो निर्गुण एव न गौणः । अत एव चासौ शब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१०. ॐ गतिसामान्यात् ॐ

गतेर्नानाशाखाजन्यज्ञानस्य । **सामान्यात्** एकरूपत्वश्रवणात् । न विष्णोरन्यः कारणत्वेन शाखान्तरप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

११. ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ

'एको देवः'[1] इति श्रुत्युक्तत्वाच्च न शब्दवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

१२. ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ

आनन्दमयादिशब्दवाच्यो विष्णुरेव न प्रकृत्यादिः । कुतः? **अभ्यासात्** प्रतिप्रकरणमानन्दमयादौ ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

१३. ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ

विकारशब्दात् विकारार्थकमयट्शब्दाद् आनन्दमयादिर्विष्णुर्नेति **चेन्न** । कुतः? **प्राचुर्यात्** मयट्शब्दस्य प्राचुर्यपदोक्तपूर्णत्वाभिधायकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. 'एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वे.६–११)

१४. ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ

चः समुच्चये । **तस्य** आनन्दमयस्य विष्णुत्वे लोकचेष्टकत्वाख्यहेतोर्व्यपदेशात् । 'को ह्येवान्यात्'[१] इति श्रुतौ उक्तत्वाच्च आनन्दमयो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१५. ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ

यतो **मान्त्रवर्णिकं** 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म **गीयते** आनन्दमयादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । अत आनन्दमयादिशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

१६. ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ

इतरः चतुर्मुखादिः । **न** । कुतः? **अनुपपत्तेः** 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'[२] इति मोक्षजनकज्ञानविषयत्वायोगादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१७. ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ

चतुर्मुखादेरानन्दमयस्य **भेदकधर्मोक्तेश्च** नाऽनन्दमय इतर इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१८. ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ

अद्वैतश्रुत्यनुकूलानुमानस्याभावात् केवलानुमानस्य च **कामात्** इच्छामनुसृत्य प्रवृत्तत्वान्**नानुमानापेक्षा** अतीन्द्रियार्थविषये शुष्कानुमानापेक्षा न कार्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

१९. ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ

युक्तिसमुच्चये चशब्दः । यतः **अस्मिन्** आनन्दमयप्रकरणे मोक्षेऽप्यस्य जीवस्य । **तद्योगं** आनन्दमयादिना योगं सम्बन्धम् । **शास्ति** श्रुतिः प्रतिपादयति । अतोऽपि आनन्दमयादिः ब्रह्मैव, न देहादिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१. '**को ह्येवान्यात्** कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै.२–७)

२. (तैत्तरीय.३.२.१)

॥ अन्तःस्थत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

२०. ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ

अन्तः 'अन्तः प्रविष्टम्'[1] इति हृदयान्तः श्रुतं ब्रह्मैव न इन्द्रादिः । कुतः? **तद्धर्मोपदेशात्** तस्मिन्नन्तः श्रुते क्षीराब्धिमध्यवर्तित्व, प्रलयोदधिस्थितत्व, ब्रह्माण्डवीर्यत्वादिरूपविष्णुधर्माणाम् 'अन्तः समुद्रे'[2] इत्यादौ श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२१. ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ

न केवलमन्तस्थो विष्णुः किन्तु इन्द्रादिभ्योऽ**न्यश्च** । कुतः? **भेदव्यपदेशात्** तस्य तदन्तर्यामित्वतत्प्रेरकत्वादिरूपभेदकधर्मश्रवणादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

२२. ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ

आकाशः आकाशशब्दवाच्यः विष्णुरेव, न प्रसिद्धाकाशः । कुतः? **तल्लिङ्गात्** [3]छन्दोगश्रुत्युक्ताकाशे परोवरीयस्त्वादिरूपविष्णुलिङ्गस्य श्रवणादित्यर्थः ॥१॥

॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

२३. ॐ अत एव प्राणः ॐ

'तद्वै त्वं प्राणो अभवः'[4] इत्युक्तः **प्राणो** विष्णुरेव नान्यः । कुतः? **अत एव** 'श्रीश्च ते'[5] इति श्रीपतित्वलिङ्गादेव इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**अन्तःप्रविष्टं** कर्तारमेतम् । अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः' (तै.आ.३-११)

२. '**अन्तःसमुद्रे** मनसा चरन्तम् । ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे' (तै.३.११.१)

३. 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच', 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छां.१–९.)

४. '**तद्वै त्वं प्राणो अभवः** महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो नव' (तै.आ.३.१४)

५. '**श्रीश्च ते** लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे' (तै.आ.३.१३.)

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

२४. ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ

ज्योतिः ज्योतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव नत्वन्यत्। कुतः? **चरणाभिधानात्** कर्णादीनां विचरणाभिधानात्। 'वि मे कर्णा'[1] इति ज्योतिषः साकल्येन कर्णादि-विदूरत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ छन्दोभिधानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

२५. ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॐ

छन्दोभिधानात् । ननु छन्दोगश्रुतिस्थगायत्रीपदेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मक-छन्दसः प्रतिपादनात् गायत्रीशब्दवाच्यो विष्णुर्नेति चेन्न । कुतः? **तथाहि दर्शनम्।** हि यस्मात् **तथा** गानत्राणकर्तृत्वनिमित्तेन दर्शनं विष्णोः गायत्री-शब्दवाच्यत्वप्रतिपादिका 'गायति त्रायति च'[2] इति श्रुतिरस्ति । तस्मात् व्यर्थं गायत्रीपदेन विष्णोरभिधानमित्यत उक्तं तथेत्यादि । **तथा चेतोर्पण-निगदात्** विष्णोः **तथा** गायत्र्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वेन **चेतसि अर्पणाय** उपासनाय । **निगदात्** श्रुतौ प्रतिपादनादित्यर्थः । तथा च न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ १ ॥

२६. ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ

एवमित्यस्याऽवृत्तिः । एवं गायत्रीशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्येवमेव युक्तम् । कुतः? एवं भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'[3] इत्येवंरूपभूतामृतांशवत्त्वोक्तेश्च तस्य च विष्णावे**वोपपत्तेः** अन्यत्र अनुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. **'वि मे कर्णा** पतयतो विचक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये' (ऋ.६-९-६.)

२. (छां.३-१२.१.) ३.(छां.३-१२.६.)

२७. ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ

उपदेशभेदात् गायत्रीज्योतिषोः द्युस्थत्व 'त्रिपादस्यामृतं दिवि'[१] दिवः परत्व 'परो दिवः'[२] रूपविरुद्धधर्मबोधकश्रुतिभेदा**न्नेति चेत्** तद्द्वयं विष्ण्वाख्य-मेकं वस्तु न किन्तु भिन्नमेवेति **चेन्न**। कुतः? **उभयस्मिन्** श्रुतिवाक्येऽपि एकस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि **अविरोधात्**। त्रिसप्तलोकविवक्षया विरोधाभावा-दित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ पादान्त्यप्राणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

२८.ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ

तथा 'तद्वै त्वं'[३] इति तैत्तिरीयोक्तप्राणवत् 'ता वा एताः'[४] इति ऐतरेयोक्त-**प्राणोऽपि** विष्णुरेव। कुतः? **अनुगमात्**। देवतोपास्यत्वादिविष्णुलिङ्गब्रह्म-शब्दानां असकृच्छ्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

२९. ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॐ

द्वितीयार्थे षष्ठी । **वक्तुः** बृहतीसहस्रवक्तारं विश्वामित्रं प्रति इन्द्रेणाऽ-**त्मोपदेशात्** । आत्मनः स्वस्य प्राणतयोपदेशाद् इन्द्र एवायं प्राणः **न** विष्णुरिति चेत्। नेति शेषः। तस्याऽवृत्तिः। अनुगमादित्यनुवर्तते। तथाच प्रागुक्तानुगमहेतोः नेन्द्रः प्राणः। तथा सत्युपदेशविरोध इत्यपि न। कुतः? यस्मात् अस्मिन् प्रकरणे भगवतः **अध्यात्मसम्बन्धभूमा** इन्द्रविश्वा-मित्रादिरूपबहुदेहसम्बन्धः उक्तोऽस्ति तस्मादित्यर्थः । **यद्वा** हि यस्मात् अस्मिन्निन्द्रे। **अध्यात्मसम्बन्धभूमा**। अधि अधिकस्याऽत्मनः सम्बन्धस्याऽ-वेशस्य भूमा बाहुल्यं विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. (छां.३.१२.६.) २. (छां.३–१३.७.) ३. (तै.आ.३–१४.४.)

४. 'ता वा एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः' (ऐ.आ.२.१.४)

३०. ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ

तुशब्द एवार्थे । **वामदेववत्** यथा अन्तर्यामिविवक्षया वामदेवर्षिः 'अहं मनुरभवं' इति स्वस्य मनुसूर्याद्यैक्यमाह तद्वत् । **शास्त्रदृष्ट्या** शास्ति सर्वमिति शास्त्रमन्तर्यामी तद्दृष्ट्या तद्विवक्षयै**वोपदेशः** प्राणोऽहमिति व्यपदेशः । नत्वैक्येनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३१.ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रित-त्वादिह तद्योगात् ॐ

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् शतायुष्ट्वादिजीवलिङ्गानां इन्द्रियदेवैः संवादादि-रूपमुख्यप्राणलिङ्गानां च श्रवणात् 'तावन्ति शतसंवत्सरस्य'[१], 'ता अहिंसन्ता–'[२] इति प्राणो अन्य एव न विष्णुरिति चेन्न । कुतः? **अनुग-मात्** । न च लिङ्गविरोधः । तल्लिङ्गानां अन्तर्यामिविषयत्वोपपत्तेः इत्यादि-कमध्याहार्यम् । किमर्थमन्तर्यामिकथनमित्यत उक्तम्– **उपासात्रैविध्या-दिति** । अन्तर्बहिःसर्वगतभेदेन ब्रह्मोपासनस्य त्रिविधत्वात् । इह प्रकरणे । तत्त्रैविध्यस्य **आश्रितत्वात्** उक्तत्वात् **तद्योगात्** तेषां अधिकारिणां त्रिविधोपासनायोग्यत्वादित्यर्थः । तथा च तत्तच्छब्दैस्तत्तदधिकारि-भेदेनोपासनार्थं अन्तर्यामिकथनं युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पाद ॥ १ ॥ १ ॥

—०—

१. **'तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति'** (ऐ.आ.२–२–४.)

२. **'ता अहिंसन्ताहमुक्थमहमुक्थमस्मि'** (ऐ.आ.२-१-४.)

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

।। सर्वगतत्वाधिकरणम् ।। १ ।।

१ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ

तत्त्विति वर्तते । **सर्वत्र** पृथिव्यादिषु उच्यमानं वस्तु तत्तु नारायणाख्यं ब्रह्मैव न त्वन्यत् । कुतः? **प्रसिद्धोपदेशात्** 'एतमेव ब्रह्म'[1] इति सर्वगते वस्तुनि नारायणवाचित्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः ।। १ ।।

२. ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ

चः समुच्चयेऽवधारणे वा । सर्वगते । श्रुत्येति शेषः । तथाच **विवक्षितानामितः** परं सर्वगते श्रुत्या तन्निष्ठतया वक्तुं योग्यानां वक्ष्यमाणानां वा अश्रुतत्वादि-गुणानां विष्णोरेव योग्यत्वेन तस्मिन्नेवो**पपत्तेः** अन्यत्रानुपपत्तेश्च विष्णुरेव सर्वगत इत्यर्थः ।। ३ ।।

३. ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ

तुशब्द एवार्थे । **शारीरो जीवः** । आदित्यो वा । **न** सर्वगतः । कुतः? **अनुपपत्तेः** एकस्य जीवस्य सर्वशरीरस्थत्वायोगादित्यर्थः ।। ३ ।।

४. ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ

सर्वगते वस्तुनि 'आत्मानम्'[2] इति **कर्मत्वस्य** जीवे च शंसतीति तद्विरुद्ध-**कर्तृत्वस्य** व्यपदेशादुक्तत्वाच्च न जीवः सर्वगत इत्यर्थः ।। ४ ।।

---

१. '**एतमेव ब्रह्म** इत्याचक्षते' (ऐ.आ.३-२-३-१२.)

२. '**आत्मानं** परस्मै शंसति' (ऐ.आ. ३-२-३)

५. ॐ शब्दविशेषात् ॐ

'एतमेव ब्रह्म'[१] इति वाक्ये ब्रह्मशब्दस्यावधारणार्थैकेवशब्दाख्यविशेषणवत्त्वात् ब्रह्मशब्दो न जीवपर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६. ॐ स्मृतेश्च ॐ

चः समुच्चये । न केवलं श्रुत्युक्तत्वात् ब्रह्मशब्दो न जीवपर इति किन्तु 'अहमात्मा गुडाकेश'[२] इत्यादिस्मृतिसद्भावाच्च ब्रह्मशब्दो न जीवपर इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७. ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ

अर्भकौकस्त्वात् 'सर्वेषु भूतेषु'[३] इति सर्वगतवस्तुनः सर्वप्राणिहृदयाकाशरूपाल्पस्थानत्वकथनात् । **तद्व्यपदेशात्** । तस्य जीवस्य तच्छ्रुतिलिङ्गादिना व्यपदेशात् । उक्तत्वाच्च । **नेति चेत्** ब्रह्मैव सर्वगतमित्युक्तं नेति **चेन्न** । कुतः तेषां विष्णावेवोपपत्तिरिति शेषः । न च वैयर्थ्यम् । **एवं निचाय्यत्वात्** । एवमर्भकौकस्त्वादिरूपेण विष्णोरेवोपास्यत्वात् । तथाच न वैयर्थ्यमिति भावः । श्रुतिलिङ्गादीनां ब्रह्मपरत्वेन न तद्विरोध इति भावः । व्याप्तस्य विष्णोः कथमल्पस्थानस्थितिरित्यत उक्तं **व्योमवच्चेति** । यथाऽऽकाशस्य व्याप्तस्यापि गृहाद्येकदेशावस्थितिः तद्वद् विष्णोरपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८. ॐ सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् ॐ

यतो ब्रह्मणः व्योमवत् सर्वजीवशरीरस्थत्वे **सम्भोगप्राप्तिः** समानभोगप्राप्तिरित्यतो बाधकान्न ब्रह्म सर्वगतमिति **चेन्न** । कुतः **वैशेष्यात्** विष्णोः

---

१. 'एतमेव ब्रह्म इत्याचक्षते' (ऐ.आ.३.२.३.१२.)

२. **'अहमात्मा गुडाकेश** सर्वभूताशयस्थितः' (भ.गीता.१०.२०), 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा' (१५.१३)

३.(ऐ.आ.३–२–२–१२)

सामर्थ्यविशेषवत्त्वादित्यर्थः । तथा च न तस्य जीवसमानभोगप्राप्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

॥ अत्तृत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

९. ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ

अत्ता 'सर्वं वा अत्ति'[१] इत्युक्तसर्वात्ता विष्णुरेव न त्वदितिः । कुतः? **चराचरग्रहणात्** चराचरस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य 'सर्वम्' इति श्रुतौ अद्यतयोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

१०. ॐ प्रकरणाच्च ॐ

'नैवेह किञ्चन' इति विष्णु**प्रकरणबलाच्च** विष्णुरेव अत्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

११. ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ

तत्त्विति वचनविपरिणामेनानुवर्तते । **आत्मानौ** आदेयं मातीति व्युत्पत्त्या 'ऋतं पिबन्तौ'[२] इति श्रुतिस्थपिबच्छब्दोदितशुभकर्मफलभोक्तारौ आत्मान्तरात्माख्यविष्णुरूपे एव नतु जीवेश्वरौ । कुतः? **हि** यस्मात् तौ **गुहां प्रविष्टौ** हृदयगुहां प्रविष्टौ तस्मादित्यर्थः । हिशब्देन हृदयगुहास्थितत्वलिङ्गस्य 'यो वेद'[३] इति श्रुतिप्रसिद्धिं सूचयति । द्विरूपतया शरीरहृदयगुहास्थितत्वे प्रमाणमाह– **तद्दर्शनादिति** । तस्य हरेः द्विरूपतया शरीरहृदयगुहास्थितत्वस्य तस्य 'घर्मा समन्ता'[४] इति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत **सर्वं वा अत्ती**ति तददितेरदितित्वम्' (बृ.३.२.५)

२. '**ऋतं पिबन्तौ** सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः' (कठ.१३–१)

३. '**यो वेद** निहितं गुहायाम्' (तै.उ.२–१)

४. '**घर्मा समन्ता** त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम' (ऋ.१०–११४–१)

१२. ॐ विशेषणाच्च ॐ

चः युक्तिसमुच्चये । 'यः सेतुः'[१] इति एकवचनेन **विशेषणात्** एक एव पाता स च सेतुत्वब्रह्मत्वादिना विशेषितत्वात् विष्णुरेव न जीव इत्यर्थः ।। २ ।।

।। अन्तराधिकरणम् ।। ४ ।।

१३. ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ

'य एषोऽन्तरक्षिणि'[२] इति श्रुत्युक्तोऽन्तरः चक्षुरन्तःस्थितो विष्णुरेव न त्वग्निः । कुतः? **उपपत्तेः एतदमृतत्वब्रह्मशब्दादीनां** अन्तरे श्रवणात् । तेषां च विष्णावेवोपपत्तेरित्यर्थः ।। १ ।।

१४. ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ

ब्रह्म**स्थान**भूताक्षिशक्तेः तदधिष्ठातृब्रह्मशक्तेश्च । **व्यपदेशात्** 'सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति'[३] इत्युक्तत्वाच्चक्षुरन्तःस्थो विष्णुरेवेत्यर्थः ।। २ ।।

१५. ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ

चः समुच्चये । **सुखविशिष्टाभिधानात्** । 'कं ब्रह्म'[४] इत्यादि प्रकरणे विशिष्ट-सुखस्य पूर्णसुखस्याभिधानादेव चक्षुरन्तरो विष्णुरेव किमु 'खं ब्रह्म' इति पूर्णज्ञानादपीत्यर्थः ।। ३ ।।

१६. ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ

श्रुतोपनिषदां श्रुतमतध्यातैतद्विद्यानां पुंसाम् । **केन** वायुना । कयोः कार्यपर-ब्रह्मणोः । **गतेः** प्राप्तेः । 'स एनान् ब्रह्म गमयति'[५] इति श्रुता**वभिधानाच्च** चक्षुरन्तरो विष्णुरेवेत्यर्थः ।। ४ ।।

---

१. '**यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्**' (कठ.१-३-२)

२. '**य एषोऽन्तरक्षिणि** पुरुषो दृश्यते' (छा.४.१५)

३. 'तद्यदस्मिन् **सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति** वर्त्मनी एव गच्छति' (छां.४-१५-१)

४. 'प्राणो ब्रह्म **कं ब्रह्म** खं ब्रह्म' (छां.४-१०) ५.(छां.४-१५)

१७. ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ

इतरः अग्निः । चक्षुरन्तरो **न** किन्तु विष्णुरेव । कुतः **अनवस्थितेः** जीवस्याग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वे तस्यापि जीवत्वाविशेषात् तस्यापि नियामकान्तराभ्युपगमे तस्याप्येवमित्यन**वस्थानात्** । अग्न्यादिजीवस्य जीवान्तरनियामकत्वा**सम्भवाच्चे**त्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

१८. ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ

'एष आत्माऽन्तर्यामी'[१] इति श्रुत्युक्तोऽ**न्तर्यामी** विष्णुरेव न प्रधानादिः । कुतः ? **अधिदैवादिषु** अधिदैवाध्यात्माधिभूतादिप्रकरणेषु । **तद्धर्मव्यपदेशात्** तस्मिन् अन्तर्यामिणि । तस्य 'यं पृथिवी न वेद'[१] इति श्रुतौ उक्तस्याविदितत्वादिब्रह्मधर्मस्य व्यपदेशाद् उक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

१९. ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ

चः समुच्चये । **स्मार्तं** कापिलस्मृत्युक्तम् । प्रधानं जीवश्च अन्तर्यामी **न** । कुतः? **अतद्धर्माभिलापात्** तद्धर्माणां प्रधानजीवधर्माणां त्रिगुणत्वसंसारित्वादीनाम् । अनभिलापात् अनुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

२०. ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ

चः नञोऽनुकर्षणार्थः । **हि** यस्मात् । **उभये** माध्यन्दिनाः काण्वाश्च 'आत्मनोऽन्तरः'[२], 'विज्ञानादन्तरः'[३] इति एवं जीवं अन्तर्यामिणः सकाशाद् भिन्नत्वेनाधीयते पठन्ति । तस्माच्छारीरो जीवश्च नान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्ये**ष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः**' (बृ.५–७–३)

२. 'य आत्मनि तिष्ठ**न्नात्मनोऽन्तरो** यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ.माध्यन्दिनपाठः)

३. 'यो विज्ञाने तिष्ठन् **विज्ञानादन्तरो** यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरम्' (बृ.५–७.२२)

॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

२१. ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ

अदृश्यत्वादिगुणकः 'यत्तदद्रेश्यम्'[१] इति श्रुत्युक्तादृश्यत्वादिधर्मविशिष्टाक्षरशब्दवाच्यो विष्णुरेव न प्रकृत्यादिः । कुतः? **धर्मोक्तेः** ऋगादिपरविद्याविषयत्वरूपविष्णुधर्मस्य 'यया'[२] इति श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२२. ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ

चः समुच्चये । **इतरौ** प्रकृतिद्वयम् । विरिञ्चरुद्रौ च **ना**दृश्यत्वादिगुणकौ । कुतः? **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्** । प्रतिज्ञाद्वये क्रमेणैकैकहेत्वन्वयः । सार्वज्ञादिविशेषणात् । 'तस्मादेतत्'[३] इति अदृश्यत्वादिगुणकाक्षराद् विरिञ्चरुद्रयोर्भेदोक्तेश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

२३. ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ

'यदा पश्यः पश्यते'[४] इति विष्ण्वसाधारणस्वर्णरूपप्रतिपादनाच्चादृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

२४. ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ

वैश्वानरः 'यस्त्वेतम्'[५] इत्यादि वाक्यगतवैश्वानरादिशब्दवाच्यो विष्णुरेव न त्वग्निः । कुतः? साधारणशब्दविशेषात् अग्नाविष्ण्वोः साधारणस्य वैश्वा-

---

१. '**यत्तदद्रेश्यम**ग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुं.१.–१.६)

२. 'अथ परा **यया** तदक्षरमधिगम्यते' (मुं.१–१–५)

३. '**तस्मादेतद्** ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' (मुं.१–१–९)

४. '**यदा पश्यः** पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मुं.३.१.३)

५. '**यस्त्वेतमेवं** प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छां.५.१८.१)

नरशब्दस्य 'आत्मानं वैश्वानरं' इति श्रुतावात्मशब्देन विशेषितत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२५. ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ

इति **स्मर्यमाणं** 'अहं वैश्वानरो भूत्वा'[१] इति स्मृत्युक्तं विष्णोर्वैश्वानरत्वं, **अनुमानं** वैश्वानरविद्यायाः गीतोक्तभगवत्परत्वस्यानुमापकं स्याद् भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

२६. ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ

युक्तिसमुच्चये चशब्दः । **शब्दादिभ्यः** अग्निशब्दहोमाधिकरणत्वलिङ्गादित्यर्थः । **अन्तःप्रतिष्ठानात्** पाचकत्वेन शरीरान्तरावस्थानाच्च वैश्वानरो न विष्णुः, किन्तु अग्निरेवेति **चेन्न**। कुतः? तथा **दृष्ट्युपदेशात्** तथा अग्न्यादिनामलिङ्गकर्मवत्त्वेन दृष्ट्युपदेशाद् उपासनोपदेशादित्यर्थः । तथाच अग्न्यादिश्रुतिलिङ्गानां विष्णौ सवकाशत्वान्न तद्विरोध इति भावः । किञ्चात्रोक्तात्मत्वब्रह्मत्वादीनां अग्न्यादा**वसम्भवाच्च** वैश्वानरो विष्णुरेव । **अपिच** यतः छन्दोगाः एनं वैश्वानरं **पुरुषविधं** पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यनारायणसमानगुणकमे**वाधीयते**ऽभिदधति । अतोऽपि विष्णुरेवेत्यर्थः । चशब्देन पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वं बहुप्रमाणसिद्धमिति सूचितम् ॥ ३ ॥

२७. ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ

देवता अग्न्यादिरूपा । **भूतं** तदभिमन्यमानतेजोभूतं च वैश्वानरशब्दवाच्यं **न** । कुतः? अत एव निरवकाशात्मशब्दादिहेतोरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२८. ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ

---

१. 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' (भ.गीता.१५–१४)

॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

२१. ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ

अदृश्यत्वादिगुणकः 'यत्तदद्रेश्यम्'[१] इति श्रुत्युक्तादृश्यत्वादिधर्मविशिष्टाक्षरशब्दवाच्यो विष्णुरेव न प्रकृत्यादिः । कुतः? **धर्मोक्तेः** ऋगादिपरविद्याविषयत्वरूपविष्णुधर्मस्य 'यया'[२] इति श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२२. ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ

चः समुच्चये । **इतरौ** प्रकृतिद्वयम् । विरिञ्चिरुद्रौ च **नादृश्यत्वादिगुणकौ** । कुतः? **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्** । प्रतिज्ञाद्वये क्रमेणैकैकहेत्वन्वयः । सार्वज्ञादिविशेषणात् । 'तस्मादेतत्'[३] इति अदृश्यत्वादिगुणकाक्षराद् विरिञ्चिरुद्रयोर्भेदोक्तेश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

२३. ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ

'यदा पश्यः पश्यते'[४] इति विष्ण्वसाधारणस्वर्णरूपप्रतिपादनाच्चादृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

२४. ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ

वैश्वानरः 'यस्त्वेतम्'[५] इत्यादि वाक्यगतवैश्वानरादिशब्दवाच्यो विष्णुरेव न त्वग्निः । कुतः? साधारणशब्दविशेषात् अग्नाविष्ण्वोः साधारणस्य वैश्वा-

---

१. '**यत्तदद्रेश्यम**ग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुं.१.–१.६)

२. 'अथ परा **यया** तदक्षरमधिगम्यते' (मुं.१–१–५)

३. '**तस्मादेतद्** ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' (मुं.१–१–९)

४. '**यदा पश्यः** पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मुं.३.१.३)

५. '**यस्त्वेतमेवं** प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छां.५.१८.१)

नरशब्दस्य 'आत्मानं वैश्वानरं' इति श्रुतावात्मशब्देन विशेषितत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२५. ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ

इति **स्मर्यमाणं** 'अहं वैश्वानरो भूत्वा'[1] इति स्मृत्युक्तं विष्णोर्वैश्वानरत्वं, **अनुमानं** वैश्वानरविद्यायाः गीतोक्तभगवत्परत्वस्यानुमापकं स्याद् भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

२६. ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ

युक्तिसमुच्चये चशब्दः । **शब्दादिभ्यः** अग्निशब्दहोमाधिकरणत्वलिङ्गादित्यर्थः । **अन्तःप्रतिष्ठानात्** पाचकत्वेन शरीरान्तरावस्थानाच्च वैश्वानरो न विष्णुः, किन्तु अग्निरेवेति **चेन्न** । कुतः? तथा **दृष्ट्युपदेशात्** तथा अग्न्यादिनामलिङ्गकर्मवत्त्वेन दृष्ट्युपदेशाद् उपासनोपदेशादित्यर्थः । तथाच अग्न्यादिश्रुतिलिङ्गानां विष्णौ सवकाशत्वान्न तद्विरोध इति भावः । किञ्चात्रोक्तात्मत्वब्रह्मत्वादीनां अग्न्यादाव**सम्भवाच्च** वैश्वानरो विष्णुरेव । **अपिच** यतः छन्दोगाः एनं वैश्वानरं **पुरुषविधं** पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यनारायणसमानगुणकमे**वाधीयते**ऽभिदधति । अतोऽपि विष्णुरेवेत्यर्थः । चशब्देन पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वं बहुप्रमाणसिद्धमिति सूचितम् ॥ ३ ॥

२७. ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ

देवता अग्न्यादिरूपा । **भूतं** तदभिमन्यमानतेजोभूतं च वैश्वानरशब्दवाच्यं **न** । कुतः? अत एव निरवकाशात्मशब्दादिहेतोरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२८. ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ

---

१. 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' (भ.गीता.१५–१४)

साक्षात् मुख्यवृत्त्या । अपि ब्रह्मणोऽग्न्यादिशब्दवाच्यत्वेऽपि अविरोधं अज्ञानादिनिमित्तान्तरेण अग्न्यादौ तत्तच्छब्दविरोधाभावं जैमिनिराचार्यो वक्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२९. ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ

अभिव्यक्तेः अग्न्यादिषु ब्रह्मोपास्तौ कृतायां तेषु ब्रह्मणोऽ**भिव्यक्तेः** । तन्निमित्तोऽग्न्यादिसूक्तनियम इति **आश्मरथ्या**चार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

३०. ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ

अनुस्मृतेः तत्तत्सूक्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेव ब्रह्मणोऽ**नुस्मृतेः** अनुसन्धाना-द्धेतोरग्न्यादिसूक्तव्यवस्थेति **बादरि**र्वक्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३१. ॐ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ

हि यस्मात् । 'तं यथा'[1] इति हि प्रसिद्धा श्रुतिः **तथा दर्शयति** यथा जैमिनि-मतं तथा प्रतिपादयति । तस्मा**ज्जैमिनिः** स्वोक्त्यनुकूलश्रुत्यनुसारेण । **सम्पत्तेः** अग्न्यादिसूक्तोपासकानामग्न्यादिप्राप्तिहेतोस्तद्विवक्षया सूक्तादिनियम इत्याहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३२. ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ

चः शङ्कानिवर्तकः । यस्मात् **एनं** विष्णुम् । अग्न्यादा**वामनन्ति** तत्स्थतया 'योऽग्नौ तिष्ठन्'[2] इत्याद्याः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति । तस्मात् कथमग्न्यादिषु विष्णूपास्त्या अग्न्यादिप्राप्तिर्भवतीति शङ्का निवृत्ता । कुतः? अग्न्यादिपदेन तत्स्थभगवत्प्राप्तेरेवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

---

१. '**तं यथा** यथोपासते तदेव भवति'

२. (बृ.५–७–५)

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ द्युभ्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ

द्युभ्वाद्यायतनं 'यस्मिन्'[१] इति वाक्योक्तस्वर्गभूम्यादिसर्वाश्रयो विष्णुरेव न त्वन्यः । कुतः? **स्वशब्दात्** स्वेतिशब्दः स्वशब्दः स्वशब्दगृहीतब्रह्म-वाचकात्मशब्दादित्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ

द्युभ्वाद्यायतनं न विष्णोरन्यः किन्तु विष्णुरेव । कुतः? **मुक्तोपसृप्यव्य-देशात्** । भावप्रधानोऽयम् । द्युभ्वाद्यायतनस्य वस्तुनो '**अमृतस्यैष सेतुः**' इति मुक्तप्राप्यत्ववचनात् तस्य चान्यत्रायोगादित्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ

अनुमानं आनुमानमिति वा । अनुमानसिद्धप्रामाण्ययुतपाशुपताद्यागमैः सर्वाश्रयतया कल्पितं रुद्रप्रधानादिकं द्युभ्वाद्ययतनं **न** । कुतः? **अतच्छब्दात्** भस्मधरोग्रत्वादितच्छ्रुतिलिङ्गाद्यभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ प्राणभृच्च ॐ

जीवोऽप्यत एव न द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५. ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ

१. '**यस्मिन् द्यौः** पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानम्'

(मुं.२–२–५)

'अन्यमीशम्'[१] इति जीवेशयोर्भेदोक्तेः न तयोरैक्यमित्यर्थः ।। ५ ।।

६. ॐ प्रकरणात् ॐ

'अनश्नन्नन्यो'[२] इत्यादेर्विष्णु**प्रकरणत्वात्** । अत्र जीवस्य विष्णुभेद एवोच्यते । नत्वन्यस्माद् भेद इत्यर्थः ।। ६ ।।

७. ॐ स्थित्यदनाभ्याञ्च ॐ

ईशजीवयोः 'द्वा सुपर्णा–'[२] इत्यादिवाक्योक्तं कर्मफलानुपजीवन**स्थिति-तदुपजीवन**रूपहेतुभ्यां न च तयोरैक्यं वाच्यमित्यर्थः ।। ७ ।।

।। भूमाधिकरणम् ।। २ ।।

८. ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ

भूमा 'यो वै भूमा'[३] इति श्रुतौ भूमशब्दोक्तपूर्णो विष्णुरेव । कुतः? **सम्प्रसादात्** भूम्नस्तत्सुखमित्यनेन सम्प्रसादशब्दितपूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् । किञ्च **अध्युपदेशात्** नामादेरपि तदुपरि नामादिदेवतोत्तमत्वेन भूम्नोऽभिधानाच्चेत्यर्थः ।। १ ।।

९. ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ

'स एवाधस्तात्'[४] इत्यादिना भूम्नि सर्वगतत्वादि**धर्म**श्रवणात् । तस्य च विष्णोरे**वोपपत्तेः** विष्णुरेव भूमेत्यर्थः ।। २ ।।

।। अक्षराधिकरणम् ।। ३ ।।

१०. ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ

---

१. 'जुष्टं यदा पश्यत्य**न्यमीशम**स्य महिमानम्' (मु.३.१.२)

२. '**द्वा सुपर्णा** सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य**नश्नन्नन्यो** अभिचाकशीति' (मुं.३–१–१)

३. '**यो वै भूमा** तत्सुखम्' (छां.७–२३)

४. '**स एवाधस्तात्स** उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम्' (छां.७.२५.१)

अक्षरं 'तद्वा एतत्' इत्यक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्मैव न चित्प्रकृतिः । कुतः? **अम्बरान्तधृतेः** अस्मिन्नक्षरे 'एतस्मिन् खल्वक्षरे'[१] इत्याकाशान्त-पदार्थधारकत्वश्रवणादित्यर्थः ।। १ ।।

११. ॐ सा च प्रशासनात् ॐ

चो यतः । **सा** अम्बरान्तधृतिः । **प्रशासनात्** विष्णोराज्ञामात्रादेव भवतीति 'एतस्य वा'[२] इति श्रुतावुक्ता । अतोऽपि ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् । न चेतन-प्रकृतिरित्यर्थः ।। २ ।।

१२. ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ

अन्यभावानां विष्ण्वन्यवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनां 'अस्थूलमनणु'[३] इति श्रुतावक्षरे **व्यावृत्ते**रभावस्य कथनाच्च ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः ।। ३ ।।

।। सदधिकरणम् ।। ४ ।।

१३. ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ

'सदेव' इत्यादि'[४] प्रकरणस्थितसदादिशब्दवाच्यः विष्णुरेव न प्रधानम् । कुतः? **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्** 'तदैक्षत'[५] इति चेतननिष्ठैक्षतेतिशब्दोपलक्षित-दर्शनाख्यक्रियाभिधानादित्यर्थः ।। १ ।।

---

१. '**एतस्मिन् खल्वक्षरे** गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृ.५–८–११)

२. '**एतस्य वा अक्षरस्य** प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ.५–८–९)

३. '**अस्थूलमनण्व**ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसम-गन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन' (बृ.५–८–८)

४. '**सदेव** सोम्येदमग्र आसीत्' (छां.६–२–१)

५. (छां.६–२–३)

॥ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

१४. ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ

दहरे 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म'[१] इति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थाल्पाकाशे स्थितो विष्णुरेव न तु जीवादिः । कुतः? **उत्तरेभ्यः** 'य आत्माऽपहतपाप्मा'[२] इत्याद्युत्तरवाक्योक्तनिर्गतपाप्मत्वादिधर्मेभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

१५. ॐ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॐ

गतिशब्दाभ्यां 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकम्'[३] इति वाक्ये श्रुताभ्यां सुप्तप्राप्यत्वब्रह्मशब्दाभ्यां हेतुभ्यां दहरपद्मस्थं ब्रह्मैव । किञ्च यतः 'अरश्च'[४] इति श्रुतौ **तथा** सुप्तप्राप्यत्ववत् । **हि** विष्णुनिष्ठत्वेन प्रसिद्धं लिङ्गं अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वरूपज्ञापकम् । हृत्पद्मस्थे दृष्टमुक्तम् । अतोऽपि दहरपद्मस्थो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

१६. ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ

धृतेः 'स एष सेतुर्विधृतिः'[५] इति हृत्पद्मस्थस्य सर्वाधारत्वश्रवणाच्च विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः । किञ्च छान्दोग्ये हृत्पद्मस्थनिष्ठतयोक्तस्य **महिम्नः** सर्वेश्वरत्वादेर**स्मिन्** 'एष सर्वेश्वरः' इति वाजसनेयकवाक्ये । उपलब्धेः । श्रवणात् । तत्समाख्यानादपि विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः । ननु समाख्यानादपि कुतो विष्णुरेवेत्यत उक्तम् । अस्येत्यादि । **अस्य** विष्णुमहिम्नः । अस्मिन् वाजसनेयकवाक्ये श्रवणादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे **दहरं पुण्डरीकं** वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः....किं तदत्र विद्यते' (छां.८.१.२)

२. '**य आत्माऽपहतपाप्मा** विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां.८–३)

३. 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' (छां. ८–३–१)

४. '**अरश्च ह वै** ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके' (छां. ८–५–३)

५. (छां. ८–४)

१७. ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ

'दहरं विपाप्मम्'[१] इति श्रुतौ विष्णोः हृत्पद्मस्थत्व**प्रसिद्धेश्च** स एव हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१८. ॐ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॐ

इतरपरामर्शात् 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते'[२] इत्युक्तस्य जीवस्य हृत्पद्मस्थात्मतया 'एष आत्मा'[३] इत्येतच्छब्देन **परामर्शात्** ग्रहणात् । जीव एव हृत्पद्मस्थ **इति चेन्न** । कुतः? **असम्भवात्** हृत्पद्मस्थनिष्ठतया श्रुतानामपहतपाप्मत्वादिगुणानां जीवे स्वातन्त्र्येणासम्भवादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१९. ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ

तुशब्द एवार्थे । नेति शेषः । तथाच **उत्तरात्** 'स तत्र पर्येति'[४] इत्युत्तर-वाक्यात् । जीवस्य सत्यकामत्वादिप्रतीतेः । तत एव विशोकत्वादेः सम्भ-वात् । स एव हृत्पद्मस्थ इति **चेन्न** । कुतः? यतस्तद्वाक्ये 'स्वेन' इत्युत्तर-वाक्यबलात् **आविर्भूतस्वरूपो** मुक्त एव प्रतिपाद्यः । न जीवमात्रम् । मुक्तश्च न स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः । अतो न तस्यापि हृत्पद्मस्थत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

२०. ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ

चः एवार्थे । **परामर्शः** 'एष आत्मा' इति वाक्यगतैतच्छब्दः **अन्यार्थः** । 'परञ्ज्योतिः' इत्युक्तपरमात्मार्थ एव न जीवार्थ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. '**दहरं विपाप्मं** परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्' (महाना.१०–७)

२. 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य **स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते**' (छां. ८–१२–३)

३. '**एष आत्मे**ति होवाच' (छां. ४–१५–१)

४. '**स तत्र पर्येति** जक्षन् क्रीडन् रममाणः' (छां. ८–१२–३)

२१. ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ

अल्पश्रुतेः 'दहरः'[१] इत्यल्पस्थानस्थितत्वोक्तेः । जीव एव हृत्पद्मस्थ **इति चेत्** । नेति शेषः । कुतः? यतस्**तदुक्तं** तत्तु अल्पस्थानस्थितत्वं उक्तं निचाय्यत्वादेवमित्यत्र व्याप्तस्यापि विष्णोः उपासनार्थमुच्यत इत्युक्तं 'आत्माऽन्तर्हृदये' इति श्रुत्युक्तं च अत इत्यर्थः ।। ८ ।।

।। अनुकृत्यधिकरणम् ।। ६ ।।

२२. ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ

चः समुच्चये । **तस्येति** श्रुतिप्रतीकग्रहणम् । **अनुकृतिरनुक्रिया** । तथाच 'कथं नु तद्विजानीयाम्'[२] इति ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वरूपानुकूल्येन गृह्यमाणं ब्रह्मैव । कुतः? **अनुकृतेः** 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्'[३] इति वाक्यशेषे सूर्यादीनां भगवत्क्रियानुसारिप्रकाशाख्यक्रियाकर्तृत्वश्रवणात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'[४] इति जगतः परमात्मप्रभाप्रकाश्यत्वश्रुतेश्चेत्यर्थः ।। १ ।।

२३. ॐ अपि स्मर्यते ॐ

न केवलं हेतुकृतानुकृत्यादेर्विष्णुधर्मत्वं श्रूयते किन्तु कृष्णादिभिः 'यदादित्य-गतं तेजो'[५] इत्यादि स्मृत्यादिषूच्यत इत्यर्थः ।। २ ।।

।। वामनाधिकरणम् ।। ७ ।।

२४. ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ

---

१. 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तः' (छां.८–१–१)

२. (कठ.२–२–१४) ३. (कठ.२–२–१५)

४. (कठ.२–२–१५)

५. 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (भ.गीता.१५.१२)

विष्णुरेव 'ईशानो भूतभव्यस्य'[1] इति ईशानशब्दवाच्यत्वेन प्रमितः । तत्वतो निश्चितः । न तु वायुः । कुतः? **शब्दादेव** 'मध्ये वामनम्'[2] इति निरवकाश-वामनश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

२५. ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ

तुशब्द एवार्थे । अपिशब्दार्थे च । तथाच सर्वगतस्यापि विष्णोः अङ्गुष्ठ-मात्रत्वोक्तिः **हृद्यपेक्षया** अङ्गुष्ठपरिमितहृद्याकाशापेक्षयैव । न तावता विष्णोः परिच्छिन्नत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । ननु पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावात् कथं तन्मात्रत्ववचनं सर्वाधिकारिकमित्यत उक्तम् । **मनुष्याधिकारत्वादिति** । तथा चैतद् विद्योपासनस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् । तान् प्रत्येतद्विद्याप्रवृत्तिसम्भवात् । पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेऽपि न दोष इति भावः ॥

॥ देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

२६. ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ

तदुपर्यपि देवत्वयोग्यमनुष्याणां न केवलं मनुष्यत्वदशायां किन्तु देवादित्व-प्राप्त्यनन्तरमपि वेदविद्याधिकारोऽस्ति । कुतः? **सम्भवात्** तेषामप्यधिकार-प्रयोजकविशिष्टबुध्यादेर्योगादिति **बादरायणो** भगवान् वक्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

२७. ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ

देवादीनां सादित्वे **कर्मणि** पूर्वकल्पे प्रवृत्तयज्ञादिकर्मणि विषये । **विरोधः** उद्देश्याभावनिमित्तवैयर्थ्याख्यविरोधः । स्यादिति **चेन्न** । कुतः **अनेकप्रतिपत्तेः** अनेकेषां योग्यमनुष्याणां देवतापदप्राप्ते**र्दर्शनात्** । 'यत्र पूर्वे'[3] इति श्रुता-वुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. (कठ.२–१–१२)

२. 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । **मध्ये वामनमासीनं** विश्वे देवा उपासते' (कठ.२.२.३)

३. 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते । **यत्र पूर्वे** साध्यास्सन्ति देवाः' (तै.आ.३–१२)

२८. ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ

विरोध इति वर्तते । देवानामाद्यन्तवत्त्वे **शब्दे** वेदे अप्रामाण्याख्यविरोधः स्यान्नित्यत्वेन श्रुतिसिद्धवेदवाचाम् । कदाचिद् वाच्यहीनत्वादिति भाव **इति चेन्न** । अतः 'धाता यथा' इति वेदवाक्यात् । तथा **प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** । महतां प्रत्यक्षात् । देवानां प्रवाहतः उत्पत्तिसाधकलिङ्गाच्च । प्रभवात् प्रतिकल्पम् । नियमेन प्रभवशब्दितोत्पत्त्यवगमाच्च उक्तं युक्तमिति भावः ॥३॥

२९. ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ

अत एव पूर्वपक्ष्युक्तवेदनित्यत्वादेव तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तद्वाच्यदेवप्रवाहस्य नित्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

३०. ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॐ

अवृत्तावपि पूर्वकल्पे मुक्तानां देवानां पुनः स्वपदेषु असत्त्वेऽपि । अविरोधः तत्प्रतिपादकैकविधवेदाप्रामाण्याख्यविरोधो नास्ति । कुतः? **समाननामरूपत्वात्** एतत्कल्पोत्पन्नानामपि देवानां प्राचीनतुल्यनामरूपत्वात् । तथा च प्रतिपाद्यस्याप्येकविधत्वात् न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः । एकविधत्वमेव कुत इत्यत उक्तम् । **दर्शनात् स्मृतेश्चेति** । 'यथा पूर्वम्'[१] इति श्रुतेः । अनादिनिधनेति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

३१. ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ

मध्वादिषु 'असौ वा आदित्यो देवमधु'[२] इत्याद्युक्तमध्वादिविद्यासु । **अनधिकारं** देवानामधिकाराभावम् । **जैमिनिरा**चार्यो मन्यते । कुतः? **असम्भवात्** तेषामर्थित्वतत्पदयोग्यत्वाद्ययोगादित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता **यथापूर्व**मकल्पयत्' (महाना.५–७)
२. (छां.३–१–१)

३२. ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ

ज्योतिषि देवानां ज्ञाने भावात् सर्ववस्तूनां विषयतयाऽन्तर्भूतत्वात्। सिद्ध-ज्ञानानां देवानां न ज्ञानार्थिता युज्यत इति न मोक्षविद्यास्वप्यधिकार इत्यर्थः ।। ७ ।।

३३. ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ

हि यस्मात्। देवानामप्यस्ति विद्यासाध्यापूर्वप्रकाशविशेषो मोक्षफले अतिशय-श्चास्ति । तस्माद्भावं देवानामधिकारसद्भावं **बादरायणः** मन्यत इत्यर्थः । जैमिनिमतं तु देवानां प्राप्तज्ञानफलार्थमनधिकाराभिप्रायमित्यवधेयम् ।। ८ ।।

।। अपशूद्राधिकरणम् ।। ९ ।।

३४. ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॐ

अस्य पौत्रायणाख्यस्य राज्ञः **तदनादरश्रवणात्** हंसकृतस्य ‘कम्वर एनम्’[1] इत्यनादरस्य श्रवणान्निमित्तात्। शुक् शोकः। तथाऽपि कुतः शोकः? इत्यत उक्तम्। सूच्यते हीति। हि यस्मात्। ‘स ह सञ्जिहान एव’[2] इत्युत्तरवाक्येन सूच्यते तथा ज्ञायते । तस्माच्छोकः अस्मादेव निमित्तात् । राजा रैक्केण ऋषिणा शूद्रेति सम्बोधितः । न तु वर्णावरत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथाच नैतज्ज्ञापकबलेन शूद्रस्य वेदविद्याधिकारो मन्तव्य इति भावः ।। १ ।।

३५. ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ

चः लिङ्गान्तरसमुच्चये। **उत्तरत्र** हि ‘अश्वतरीरथः’[3] इत्युत्तरवाक्ये। श्रुतेनेति शेषः । **चैत्ररथेन** चित्रशब्दादश्वतरीयुक्तरथसम्बन्धित्वरूपेण **लिङ्गात्** । लिङ्गेन च ज्ञापकेन चास्य **क्षत्रियत्वावगतेश्च**। क्षत्रियत्वज्ञानात्। न पौत्रायणः शूद्र इत्यर्थः ।। २ ।।

---

१. ‘**कम्वर एनमेतत्सन्तम्**’ (छां.४–१–३)

२. ‘**स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच**’ (छां.४–१–५)

३. (छां. ४–२–२)

२८. ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ

विरोध इति वर्तते । देवानामाद्यन्तवत्त्वे **शब्दे** वेदे अप्रामाण्याख्यविरोधः स्यान्नित्यत्वेन श्रुतिसिद्धवेदवाचाम् । कदाचिद् वाच्यहीनत्वादिति भाव **इति चेन्न** । अतः 'धाता यथा' इति वेदवाक्यात् । तथा **प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** । महतां प्रत्यक्षात् । देवानां प्रवाहतः उत्पत्तिसाधकलिङ्गाच्च । प्रभवात् प्रतिकल्पम् । नियमेन प्रभवशब्दितोत्पत्त्यवगमाच्च उक्तं युक्तमिति भावः ।।३।।

२९. ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ

अत एव पूर्वपक्ष्युक्तवेदनित्यत्वादेव तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तद्वाच्यदेवप्रवाहस्य नित्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।। ४ ।।

३०. ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॐ

अवृत्तावपि पूर्वकल्पे मुक्तानां देवानां पुनः स्वपदेषु असत्त्वेऽपि । अविरोधः तत्प्रतिपादकैकविधवेदाप्रामाण्याख्यविरोधो नास्ति । कुतः? **समाननामरूपत्वात्** एतत्कल्पोत्पन्नानामपि देवानां प्राचीनतुल्यनामरूपत्वात् । तथा च प्रतिपाद्यस्याप्येकविधत्वात् न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः । एकविधत्वमेव कुत इत्यत उक्तम् । **दर्शनात् स्मृतेश्चेति** । 'यथा पूर्वम्'[१] इति श्रुतेः । अनादिनिधनेति स्मृतेश्चेत्यर्थः ।। ५ ।।

३१. ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ

मध्वादिषु 'असौ वा आदित्यो देवमधु'[२] इत्याद्युक्तमध्वादिविद्यासु । **अनधिकारं** देवानामधिकाराभावम् । **जैमिनिराचार्यो** मन्यते । कुतः? **असम्भवात्** तेषामर्थित्वतत्पदयोग्यत्वाद्ययोगादित्यर्थः ।। ६ ।।

---

१. 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (महाना.५–७)
२. (छां.३–१–१)

३२. ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ

ज्योतिषि देवानां ज्ञाने भावात् सर्ववस्तूनां विषयतयाऽन्तर्भूतत्वात्। सिद्ध-ज्ञानानां देवानां न ज्ञानार्थिता युज्यत इति न मोक्षविद्यास्वप्यधिकार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

३३. ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ

हि यस्मात्। देवानामप्यस्ति विद्यासाध्यापूर्वप्रकाशविशेषो मोक्षफले अतिशय-श्चास्ति । तस्माद्भावं देवानामधिकारसद्भावं **बादरायणः** मन्यत इत्यर्थः । जैमिनिमतं तु देवानां प्राप्तज्ञानफलार्थमनधिकाराभिप्रायमित्यवधेयम् ॥ ८ ॥

॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

३४. ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॐ

अस्य पौत्रायणाख्यस्य राज्ञः **तदनादरश्रवणात्** हंसकृतस्य 'कम्वर एनम्'[1] इत्यनादरस्य श्रवणान्निमित्तात्। शुक् शोकः। तथाऽपि कुतः शोकः? इत्यत उक्तम्। सूच्यते हीति। हि यस्मात्। 'स ह सञ्जिहान एव'[2] इत्युत्तरवाक्येन सूच्यते तथा ज्ञायते । तस्माच्छोकः अस्मादेव निमित्तात् । राजा रैक्वेण ऋषिणा शूद्रेति सम्बोधितः । न तु वर्णावरत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथाच नैतज्ज्ञापकबलेन शूद्रस्य वेदविद्याधिकारो मन्तव्य इति भावः ॥ १ ॥

३५. ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ

चः लिङ्गान्तरसमुच्चये। **उत्तरत्र** हि 'अश्वतरीरथः'[3] इत्युत्तरवाक्ये। श्रुतेनेति शेषः । **चैत्ररथेन** चित्रशब्दादश्वतरीयुक्तरथसम्बन्धित्वरूपेण **लिङ्गात्** । लिङ्गेन च ज्ञापकेन चास्य **क्षत्रियत्वावगतेश्च**। क्षत्रियत्वज्ञानात्। न पौत्रायणः शूद्र इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**कम्वर एनमेतत्सन्तम्**' (छां.४–१–३)

२. '**स ह सञ्जिहान एव** क्षत्तारमुवाच' (छां.४–१–५)

३. (छां. ४–२–२)

३६. ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ

साध्यसमुच्चये चशब्दः । **संस्कारपरामर्शात्** 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्येतच्छब्देन उपनयनाख्यसंस्कारयुक्तस्य वचनात् । **तदभावाभिलापात्** शूद्रस्य 'नाग्निर्न यज्ञः'[१] इति (पैङ्गिश्रुतौ) संस्काराभावाभिधानात् न तस्य वेदविद्याधिकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३७. ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ

चोऽवधारणे । **तदभावनिर्धारणे** सत्यकामाख्यपुरुषस्य शूद्रत्वाभावनिश्चये सत्येव । प्रवृत्तेर्गौतमस्य तदुपनयने प्रवृत्तत्वात् । अस्माज्ज्ञापकान्न शूद्रस्य संस्कारो युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३८. ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॐ

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थावधारणानां 'श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूर्णम्'[२] इति प्रतिषिद्धत्वात् । स्मृतेः 'नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य'[३] इति निषेधकस्मृतेश्च न तस्य वेदविद्याधिकार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

३९. ॐ कम्पनात् ॐ

'महद्भयं वज्रम्'[४] इति वज्रशब्दवाच्यो विष्णुरेव नत्विन्द्रायुधम् । कुतः? **कम्पनात्** 'सर्वमेजति'[४] इति कम्पनशब्दितसर्वचेष्टकत्वलिङ्गश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**नाग्निर्न यज्ञ**र्न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्य'

२. '–अध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणम्' (गौतमधर्म. १२–४–७)

३. '**नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य** तथैवाध्ययनं कुतः ।
केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयते ॥

४. 'यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति' (कठ.२.३.२)

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

४०. ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ

'योऽयमन्तर्ज्योतिः'[१] इति **ज्योतिश्शब्दवाच्यो** विष्णुरेव न जीवः। कुतः? **दर्शनात्** 'विष्णुरेव ज्योतिः'[२] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

४१. ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ

'आकाशो ह वै नाम' इति श्रुत्युक्ता**काशो** विष्णुरेव। न त्वव्याकृताकाशः। कुतः? **अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्**। 'ते यदन्तरा'[३] इति वाक्ये विष्णोर्नामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थत्वस्य आदिशब्दगृहीतब्रह्मत्वामृतत्वयोश्च उक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

४२. ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ

'स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति'[४] इति श्रुत्युक्तस्वप्नादिद्रष्टा परमात्मैव। न जीवः। कुतः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्युक्तासङ्गत्वलिङ्गादिति हेतुर्बहिरेवाध्याहार्यः। नन्वीश्वराभेदेन जीवेऽप्यसङ्गत्वोक्तिः सम्भवतीत्यत उक्तम्। सुषुप्तीत्यादि। तथा च **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः** 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः'[५] इति

---

१. 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्य**न्तर्ज्योतिः** पुरुषः' (बृ.६–३–७)

२. '**विष्णुरेव ज्योति**र्विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्दः' (चतुर्वेदशिखा.)

३. '**ते यदन्तरा** ब्रह्म' (छां.८–१४–१)

४. '**स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्य**नन्वागतस्तेन भवत्य**सङ्गो ह्ययं पुरुषः**' (बृ.६–३–१५)

५. '**प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो** न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृ.६–३–२१)

'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः'[१] इति च सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोः । **भेदेन** जीवेश-योर्भिन्नत्वेनोक्तेः । न तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

४३. ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य'[२] इति श्रुत्युक्तब्राह्मणो विष्णुरेव । न विरिञ्चः । कुतः? **पत्यादिशब्देभ्यः** सर्वस्याधिपतिरित्यादिसर्वाधिपत्यादि-वाचिश्रुतिभ्यः[३] इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥

---

१. '**प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः** उत्सर्जद्याति' (बृ.६–३–३५) २. (बृ.६–४–२२)

३. '**सर्वस्याधिपतिः** सर्वस्येशानः स वा एष नेति नेति' (बृ. ६–४–२१), 'उतामृतत्वस्येशानः। यदन्नेनातिरोहति' (तै.आ.३.१२), 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' (ऋ.१.१६४.३६), 'स योऽतोऽश्रुतः' (ऐ.आ.३.२.४)

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॐ

अपिरेवार्थे। चः स्मृतिसमुच्चये। तथाच यतः **आनुमानिकं** साङ्ख्यानुमानकल्पितं प्रधानाद्येव । **एकेषां** शाखिनां शाखासु स्थितैः 'अव्यक्तात् पुरुषः'[1] इत्यादिवाक्यगताव्यक्तादिशब्दैरुच्यते । अतो न विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वं युज्यत **इति चेन्न** । यतः विष्णुरेवाव्यक्तादिशब्दवाच्यः । न प्रधानादिः । तत्कुतः? यतः 'अव्यक्तम्'[2] इति श्रुतिः 'अव्यक्तोऽक्षरः'[3] इति स्मृतिश्च । **दर्शयति** विष्णोरेवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वं प्रतिपादयति । अत इत्यर्थः । कथं तर्ह्यन्यत्राव्यक्तादिशब्दव्यवहार इत्यत उक्तम्। शरीररूपकेत्यादि। कप्रत्ययः कुत्सने। तथा च **शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः** यथा शरीरं पुरुषतन्त्रम्, तथा परमात्मतन्त्रत्वेन निमित्तेन शरीरसमे कुत्सितत्वात् । वस्तुतः अशरीरे प्रधानादौ । विन्यस्तस्य स्थितस्य परमात्मन एवाव्यक्तादिशब्दैः गृहीतेः ग्रहणात् । तथाच परमात्मसम्बन्धादेवान्यत्र प्रकृत्यादावव्यक्तादि-शब्दवाच्यत्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. (कठ.१–३–११)

२. '**अव्यक्तमचलं शान्तं** निष्कलं निष्क्रियं परम्।
योवेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यते' (पिप्पलादशाखा.)

३. (भ.गी.८–२१)

२. ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ

यतः **सूक्ष्मं** तु सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्दवाच्यम् । कुतः? **तदर्हत्वात्** तस्य सूक्ष्मस्य अव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोग्यत्वात् । तत्र च सूक्ष्मत्वं विष्णोरेव । अतस्तस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ

दर्शयति चेत्यत्रत्यश्चशब्दोऽनुवर्तते । परमात्मन्येव परावरदुःखिबद्धत्वादिवाचिशब्दजातम् । **अर्थवत्** प्रवृत्तिनिमित्तरूपार्थवत् । न व्यर्थम् । कुतः? **तदधीनत्वात्** तेषां प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणां भगवदधीनत्वात् । तथा चान्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वेन निमित्तेनापि भगवति परावरादिशब्दप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ

'तमेवैकं जानथ'[१] इति विष्णोरेव मोक्षार्थं **ज्ञेयत्ववचनात्** । अन्येषां तदवचनात् । प्रत्युत विमुञ्चथेति हेयत्वावचनात् । अत्रत्याव्यक्तादिशब्दैर्विष्णुरेव वाच्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५. ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ

ननु अनाद्यनन्तमिति काठकवाक्यम् । **वदति** प्रधानं प्रतिपाद्यते । इति तस्यापि ज्ञेयत्वमस्तीति चेन्न । कुतः? **हि** यतः । **प्राज्ञः** प्राज्ञशब्दितः परमात्मैव तत्र प्रतिपाद्यते न प्रधानम् । अतो न तस्य ज्ञेयत्वं मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

६. ॐ प्रकरणात् ॐ

वैष्णवरूपाणां त्रयाणां **प्रकरणबलाच्च** प्राज्ञ एवात्र प्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥६॥

---

१. (मुं.२–२–५)

७. ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ

युक्तिसमुच्चये चो यत इत्यर्थे च। एवशब्दः प्रकारत्रैविध्यपरामर्शकः। तथाच यतः एवं **त्रयाणामेव** पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मरूपाणां त्रयाणामेव। तद्विषयक एव प्रश्नः नचिकेतऋषिणा यमं प्रति कृतः। तेषामे**वोपन्यासः** प्रतिवचनं चात्र प्रकरणे दृश्यते। अतो नात्र प्रधानं प्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

८. ॐ महद्वच्च ॐ

चः दार्ष्टान्तिकसमुच्चये। 'महान्तं विभुमात्मानम्'[१] इत्यादिवाक्यगतमहच्छब्दस्य यथा विष्णुपरत्वमेव न महत्तत्वपरत्वं तद्वदव्यक्तादिशब्दस्यापीत्यर्थः ॥८॥

९. ॐ चमसवदविशेषात् ॐ

चमसवत् यथा यज्ञपात्रे प्रसिद्धस्यापि चमसशब्दस्य 'इदं तच्छिरः'[२] इति श्रुतिबलेन शिरोवाचकता तद्वदव्यक्तादिशब्दस्य प्रधानादौ प्रसिद्धत्वेऽपि विष्णुवाचकत्वमेव। कुतः? 'नामानि' इति श्रुतेः। ननु तथापि कुतो विष्णुवाचकत्वम्? इत्यत उक्तम्– **अविशेषा**दिति। 'नामानि सर्वाणि' इति श्रुतेः 'इदं' इति श्रुत्या विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

१०. ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ

तुशब्द एवार्थे। **ज्योतिः** 'ज्योतिषा यजेत' इत्यादिवाक्योक्तज्योतिरादिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव न ज्योतिष्टोमादि। कुतः? **हि** यस्मा**देके** शाखिनः। **उपक्रमात्** 'एष इमम्' इत्युपक्रम्य **तथा** सर्वशब्दाभिधेयत्वेन हरिमेव 'ता वा एताः'[३] इत्यत्राधीयते पठन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. (कठ.१–२–२२) २. 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृ.४–२–३)

३. '**ता वा एताः** सर्वा ऋचः सर्वे वेदास्सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' (ऐ.आ.२–२–२)

११. ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ

च एवार्थे। समुच्चये वा। तथा च **मध्वादिवत्** यथा मधुविद्यादिगतमध्वादि-शब्दानां विष्णुवाचित्वेऽप्य**विरोधः** न लौकिकक्षौद्रादिवाचकशब्दाभावेन तदभावाख्यविरोधः। तथा परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वेऽभ्युपगतेऽपि न कर्माद्यभावविरोधः। कुतः? शब्दानामन्यत्र योगरूढिवृत्ती अभ्युपगम्यैवेश्वरे महायोगवृत्त्यङ्गीकारादित्यध्याहारः। तदपि कुतः? **कल्पनोपदेशात्** 'प्राण ऋचः' इति सर्वशब्दवाच्यत्वस्य विष्णोः कल्पनाशब्दितोपासनार्थमुक्तत्वात्। तस्य च सर्वशब्दार्थमुख्यगुणवत्त्वरूपमहायोगवृत्तिं विनाऽयोगादित्यर्थः ॥२॥

॥ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१२. ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ

सङ्ख्योपसङ्ग्रहात् 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना'[1] इति बहुत्वसङ्ख्यावचनात्। अपि यस्मिन्नित्याधाराधेयभावनिर्देशादपि। विष्णोः पञ्चजनादिशब्दवाच्यत्वे विरोधो **नास्ति**। कुतः **नानाभावात्** भगवतः बहुरूपाणां सत्त्वात्। **अतिरेकाच्च** यस्मिन्नित्युक्ताधाररूपस्य पञ्चजना इत्युक्ताधेयरूपस्य सविशेषाभिन्नत्वा-च्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

१३. ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ

भगवद्रूपत्वेनोक्ताः पञ्चजनास्तु **प्राणादेः प्राणादयः** द्वितीयानिर्दिष्ट-घ्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनोभिधाः ज्ञेयाः। कुतः? **वाक्यशेषात्** ते च भगवद्रूप-विशेषा एव। कुतः? विष्णोरन्यत्रासम्भावितप्राणप्राणप्रदत्वादिप्रतिपादकं 'प्राणस्य प्राणम्'[2] इत्यादि वाक्यशेषादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. **'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना** आकाशश्च प्रतिष्ठितः' (बृ.६-४-११७)

२. **'प्राणस्य प्राणमु**त चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः' (छां.६-४-१८)

१४. ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ

एकेषां कण्वादीनां शाखायाम् । अन्ने अन्नाख्यभगवद्रूपे । असति अनुक्तेऽपि । ज्योतिषा तदाख्यभगवद्रूपेण पञ्चत्वसङ्ख्यापूर्तिर्ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

१५. ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ

'आत्मनः आकाशः सम्भूतः आकाशाद् वायुः'[1] इत्यादौ कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणवाचकाकाशादिशब्दैराकाशादिषु स्थितो विष्णुरेव । कारणत्वेन चशब्दात् कार्यत्वेन चोच्यते न भूतम् । कुतः **यथाव्यपदिष्टत्वोक्तेः** 'स योऽतोऽश्रुतः'[2] इत्यादौ विष्णुर्यथा यादृशेनाविदितत्वादिरूपेण व्यपदिष्टः उक्तः । तद्रूपयुक्तस्यैवाकाशादिषु 'यमाकाशो न वेद'[3] इत्यादिवाक्येनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

१६. ॐ समाकर्षात् ॐ

स्वतो मुख्यवृत्त्या परमात्मवाचिनः शब्दान् । ततः समाकृष्यान्यत्र वाचकत्वशक्त्यङ्गीकारात् । नान्यत्र व्यवहारलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

१७. ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ

लोकव्यवहाराच्छब्दानां **जगद्वाचित्वज्ञानात्** तेषां तत्र प्रसिद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

१८. ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ

---

१. (तै.२–१–२) २. (ऐ.आ.३–२–४)

३. (बृ.५–७–१२)

'अस्य यदैकां शाखां जीवो जहाति'[१] इति 'वायुना हि लोका नेनीयन्ते' इति वाक्ये च । **जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्** जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोः श्रवणात् । तयोरपि तत्तच्छब्दमुख्यवाच्यता स्यादिति चेन्न । कुतः? यस्मात् **तद्वाक्य**जातं तत्तदन्तर्यामिपरतया व्याकृतं तस्मादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१९. ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ

तुशब्द एवार्थे । एतेन विष्णोरन्यत्र शब्दान् समाकृष्य कर्मादिप्रतिपादनमपि युक्तमेव । कुतः? यस्मात् **अन्यार्थं** परमात्मज्ञानार्थमेव । तत्कुत इति चेत् । **प्रश्नव्याख्यानाभ्यां** कस्मिन्निति शौनकप्रश्नात् 'द्वे विद्ये'[२] इति आङ्गिरसो वचनात् तथा कस्मिन्विति शौनकप्रश्नात् तथा कथं न्विति श्वेतकेतुप्रश्नात् 'यथा सौम्य–'[३] इत्युद्दालकवचनाच्च इति **जैमिनि**राचार्यो मन्यते । किञ्च **एके** शाखिनः स्पष्टं 'यस्तं न वेद'[४] इत्यन्यज्ञानस्य परमात्मज्ञानार्थतां पठन्ति तस्मादपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

२० ॐ वाक्यान्वयात् ॐ

ब्रह्मणि वाक्यसमन्वयमपेक्ष्य वेदेन कर्मादिकमपि प्रतिपादनीयमित्यर्थः ॥५॥

२१. ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ

वेदेन कर्मादिप्रतिपादनम् । यतः **प्रतिज्ञासिद्धेः** । लिङ्गं ज्ञानमेव मोक्षहेतुः नान्यदित्येवं रूपायाः 'नान्यः पन्थाः'[५] इति प्रतिज्ञातार्थसिद्धेः साधकम् । अतस्तदुपयोगित्वेन तत्प्रतिपादनं युक्तमित्या**श्मरथ्याचार्यो** मन्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१.'**अस्य यदैकां शाखां जीवो जहाति** अथ सा शुष्यति' (छां.६–११–२)

२.'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच **द्वे विद्ये वेदितव्ये**' (मुं.१–१२–४)

३. 'कथं नु भगवस्स आदेशो भवतीति । **यथा सोम्यै**केन मृत्पिण्डेन' (छां.६.१.३.४)

४. '**यस्तं न वेद** किमृचा करिष्यति' (ऋ.१–१६४–३९)

५. '**नान्यः पन्थाः** अयनाय विद्यते' (तै.आ.३–१–१२–७)

२२. ॐ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॐ

उत्क्रमिष्यतः ज्ञानान्मोक्षमिच्छतोऽधिकारिणः। एवं ज्ञानसाधनतया। **भावात्** कर्मादेरप्यनुष्ठेयत्वान्मोक्षार्थज्ञानसाधनत्वेन वेदेन कर्मादिप्रतिपादनं युक्त-मेवेति **औडुलोमिराचार्यो** मन्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

२३. ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ

सर्वाधारे भगवति कर्मादीनां **अवस्थितेः** अवस्थानात्। भगवतः कर्माद्या-धारत्वज्ञानायाधेयभूतकर्मादिस्वरूपं वेदेन प्रतिपाद्यत **इति काशकृत्स्ना**चार्यो मन्यत इत्यर्थः। अनेकाधिकारिकत्वान्मतानां न विरोध इति ध्येयम् ॥८॥

॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

२४. ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ

ईश्वरः न केवलं पुल्लिङ्गाभिधेयः किन्तु **प्रकृतिः**। सैषा प्रकृतिरित्याद्युक्त-प्रकृत्यादिस्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यश्च भवति। कुतः? एवं सत्येव **प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात्** हन्तैतमिति प्रतिज्ञायाः यथेति नदीसमुद्रदृष्टान्तस्य चानुप-रोधात् अविरोधात्। अन्यथा तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

२५. ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ

अभिध्यायाः ईश्वरेच्छायाः। **उपदेशात्** 'मायान्तु'[१] इति श्रुतौ प्रकृतिशब्द-वाच्यत्वोक्तेश्च इच्छाभिन्नेश्वरस्यापि तच्छब्दवाच्यत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

२६. ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ

१. 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे. ४–१०)

चः अवधारणे । **साक्षात्** द्वारमन्तरेणैव । **उभयाम्नानात्** 'एषस्त्र्येष पुरुषः'[१] इति वाक्येन प्रकृतिपुरुषोभयशब्दवाच्यत्वाभिधानात् ईश्वरस्य प्रकृत्यादि-शब्दवाच्यत्वमावश्यकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२७. ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ

प्रकृति**परिणामं** विधाय तत्प्रेरणाय । **आत्मकृतेः** स्वस्य बहुधाकरणात् प्रकृति-शब्दवाच्यो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२८. ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ

हि यस्मात् । ईश्वरः 'यद्भूतयोनिम्'[२] इति श्रुत्या **योनिः** स्वदेहादेवापत्योत्पादकश्च **गीयते** प्रतिपाद्यते । तस्मात् प्रकृत्यादिस्त्रीलिङ्गशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम् ॥ ७ ॥

२९. ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ

एतेन पूर्वोक्तहेतुनैव । **सर्वे** शून्यादिशब्दाः । **व्याख्याताः** मुख्यतो भगवद्वाचिन एवेत्यर्थः । एतदध्यायादिमारभ्यान्तमुक्तस्यार्थस्य इत्थमेवेत्यवधारणार्थ-मध्यायान्ते द्विरुक्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

—०—

---

१. '**एषस्त्र्येष पुरुष** एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद् विश्वरूपः' (पैङ्गिश्रुतिः)

२. '**यद्भूतयोनिं** परिपश्यन्ति धीराः' (मुं.१.१.६)

॥ श्रीः ॥

श्रीजगन्नाथयतिकृता

सूत्रदीपिका

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ

यतः **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः** स्मृतीनां पाशुपतादिरूपाणां अनवकाशेन विष्णुजगत्कर्तृत्वादौ निरवकाशत्वेन श्रुतीनां विष्णुकारणातापरत्वे तद्विरोधेन दोषप्रसङ्गः अप्रामाण्याख्यदोषप्राप्तिरस्ति । अतः न श्रुतीनां विष्णुकारणतापरत्वं युक्तम् । किन्तु शिवादिकर्तृतापरत्वमेव युक्त**मिति चेन्न** । कुतः? **अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्** पाशुपतादिभ्यो अन्यासां श्रुतिसंवादित्वेन रुद्राद्यपेक्षया सर्वज्ञतमविष्ण्वादिप्रणीतत्वेन च इतरस्मृतिभ्यः प्रबलानां पञ्चरात्रादिस्मृतीनां अनवकाशेन रुद्रादिजगत्कर्तृत्वादौ निरवकाशेन तद्विरुद्धशैवादिस्मृतीनां । दोषप्रसङ्गात् अप्रामाण्याख्यदोषेण प्रकर्षेण सम्बन्धाङ्गीकारेण तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ

अनुपलब्धेरित्यावर्तते । **च**शब्दः किञ्चित्फलोपलब्ध्यङ्गीकारसूचकः । तथाचा**नुपलब्धेः** अतीन्द्रियात् । **इतरेषां** भिन्नानां प्रत्यक्षयोग्यानां पाशुपताद्युक्तफलानाम् अनिष्टानां च तदुक्तक्रियानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयोरप्य**नुपलब्धेः** प्रत्यक्षतोऽदर्शनात् तासामप्रामाण्यमेव युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॐ

एतेन फलादर्शनलक्षणपूर्वोक्तहेतुनैव **योगः** योगशास्त्रम्। **प्रत्युक्तः** निरस्त-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ न विलक्षणत्वाऽधिकरणम् ॥ २ ॥

४. ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ

अस्य श्रुतितदनुसारिस्मृत्यादेः न शैवादिस्मृतिवदप्रामाण्यम्। कुतः **विलक्षण-त्वात्** स्वतः प्रामाण्याख्येतरवैलक्षण्यात्। किञ्च श्रुतेर्नित्यत्वाख्यवैलक्षण्य-वत्त्वात्। स्मृतेः श्रुत्यनुसारित्वाख्यवैलक्षण्यवत्त्वाच्च नाप्रामाण्यं **तथात्वं च** उक्तवैलक्षण्यवत्त्वं च। **शब्दात्** 'वाचा विरूप नित्यया'[१] इत्यागमान्निश्चित-मित्यर्थः ॥ १ ॥

५. ॐ दृश्यते तु ॐ

तुशब्दो विशेषार्थे। यतः तत्फलयोग्याधिकारिविशेषाणां श्रुत्याद्युक्तं फलं **दृश्यते** उपलभ्यते। अतो नाप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

६. ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ

तुशब्दोऽवधारणे। **अभिमानिव्यपदेशः** मृदब्रवीदित्यादौ अभिमानिनश्चेत-नस्यैव व्यपदेशः उक्तिः न त्वचेतनस्य। कुतः? मृन्न वक्त्री जडत्वादिति युक्तिविरुद्धत्वात्। तथा च न वेदाप्रामाण्यम्। नन्वभिमानिनः विदेहत्वायोगेन सदेहत्वे तस्यादर्शनम् अन्यवस्त्वधिष्ठानेन वक्तृत्वम् अनेकाभिमन्यमानाधिष्ठातृत्वं चेत्यादिकं कथं युज्यत इत्यत उक्तम्–**विशेषेत्यादि**। **विशेषः** सामर्थ्यम्। **अनुगतिः** सर्वाभिमन्यमानव्याप्तिः। ताभ्यां सर्वं युज्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. (ऋ.८–६४–६)

७. ॐ दृश्यते च ॐ

अभिमानिदेवतायां सामर्थ्यं योगिभिः उपलभ्यते च। अतोऽपि नादर्शनविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ असदधिकरणम् ॥ ४ ॥

८. ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ

असत् विश्वप्रागभाव एव। जगत्कर्तृ नेश्वर **इति चेन्न**। कुतः? **प्रतिषेधमात्रत्वात्** अभावधर्मात्मतामन्तरेण स्वरूपत एव निषेधबुद्धिविषयत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

९. ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ

अपीतौ प्रलये। **तद्वत्प्रसङ्गात्**। असन्मात्रवत्त्वप्रसङ्गात्। असत्कर्तृत्वं **असमञ्जसं** अयुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

१०. ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ

तुशब्दोऽवधारणे। प्रलये सर्वासत्त्वं न युज्यते। कुतः? तदा सर्वपदार्थसत्त्व एव **दृष्टान्तस्य भावात्** सद्भावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

११. ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ

स्वपक्षे प्रलये सर्वासत्त्वपक्षे। **दोषात्** दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्च न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१२. ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ

तर्काप्रतिष्ठानात् दृष्टान्ताभावादिरूपतर्कस्याप्रतिष्ठानात् अव्यवस्थितत्वात्। **अन्यथापि** सिद्धान्तुक्तप्रकारात्। अन्यरूपेणापि प्रतितर्केण**अनुमेयं** साधनीय-

मिति चेत् । नेति शेषः । कुतः? **एवमपि** एवं सति तर्कमात्रस्याप्रामाण्ये सति । **अनिर्मोक्षप्रसङ्गः** सर्वसिद्धान्तिभिः स्वस्वशास्त्रप्रयोजनत्वेनाङ्गीकृत-स्यापि मोक्षस्यापि लोपप्रसङ्गः । कुतः? तस्य विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानेनैव साधनीयतया तस्याप्येवमप्रामाण्योक्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१३. ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ

एतेन स्वपरपक्षयोः दृष्टान्तभावाभावाख्यहेतुना । **अपरिग्रहाः** वेदपरि-ग्रहशून्याः । तद्विरुद्धाश्च । **शिष्टाः** अवशिष्टाः जीवकालस्वभावकर्तृत्वपक्षा **अपि** । **व्याख्याताः** प्रत्याख्याताः दूषिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१४. भोक्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

१४. ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॐ

भोक्त्रापत्तेः यस्माद्भोक्तुः जीवस्य 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'[१] इति वाक्ये ब्रह्मभावापत्तेः श्रवणात् । तयो**रविभागः** भेदाभावः । तस्मादल्पजीवाभिन्न-ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं न युक्तमिति **चेत्** । नेति शेषः । कुतः? यतः **लोकवत्** यथा लोके जले जलान्तरस्यैकीभावोक्तिस्तथाऽत्रापि स्थानैक्याद्यालम्बनेन जीवेशयोः एकीभवन्तीत्यैक्योक्तिः **स्यात्** उपचरिता भवेत् । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

१५. ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ

तदनन्यत्वं तस्य स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्माभिन्नत्वं वाच्यम् । कुतः **आरम्भण-शब्दादिभ्यः** आरम्भणे फलोपलक्षितकिंस्विदासीदि[२]त्यधिष्ठानाद्याक्षेपक-वाक्यात् स्वातन्त्र्यादियुक्तिभिश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा **परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति**' (मुं.३-२-७)

२. '**किंस्विदासीद**धिष्ठानमारम्भणं कतमस्वित्कथाऽऽसीत्' (ऋ.१०-८१-२)

१६. ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ

यतः ईश्वरान्यस्वतन्त्रसाधनस्य **भावे** सत्त्वे । **उपलब्धेः** दर्शनस्य । प्रसङ्ग इति शेषः । अतोऽपि नास्त्यन्यत् स्वतन्त्रसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

१७. ॐ सत्वाच्चावरस्य ॐ

चोऽवधारणे । **अवरस्य** अस्वतन्त्रसाधनस्य **सत्त्वादेव** 'अद्भ्यः सम्भूतः'[१] इति वाक्यं तत्परं भवतीति न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१८. ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ

असद्व्यपदेशात् 'नासदासीत्' इत्यन्यस्यासत्त्ववचनात् । अन्यसत्त्वं न युक्तमिति चेन्न । कुतः? यतः तन्निषेधः **धर्मान्तरेण**ास्वातन्त्र्यादिधर्मविशेषेण युज्यते । कुत एतत् **वाक्यशेषात्** । 'तम आसीत्'[२] इत्यवशिष्टवाक्यशेषा-दित्यर्थः ॥ ४ ॥

१९. ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ

प्रलये **युक्तेः** लीलया दण्डमवष्टभ्य गन्तुः पङ्गुत्वाभाववत् भगवतोऽपि लीलया स्वाधीनसाधनावलम्बस्य युक्तत्वात् । **शब्दान्तरात्** । तस्माच्छक्तोऽपीत्या-गमविशेषाच्च उक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

२०. ॐ पटवच्च ॐ

पटसृष्टिवच्च विश्वसृष्टिरपि कर्तृभिन्नसाधनान्तरसाध्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

२१. ॐ यथा प्राणादिः ॐ

यथा प्राणदेहेन्द्रियादिकं न स्वतन्त्रम् । एवं प्रकृत्यादिसाधनान्तरमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. 'अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च' (तै.आ.३–१३)   २. (ऋ.१०–१२९–३)

॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

२२. ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ

इति यदि तर्हीति च शेषः। **इतरव्यपदेशात्** 'जीवाद्भवन्ति' इति श्रुतावुक्तत्वात्। स एव कर्ता नेश्वर इति यदि तर्हि **हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः** जीवनिष्ठयोः हितानाचरणाहिताचरणयोर्दोषत्वाप्रसङ्गः। जीवस्य स्वतन्त्रत्वात् ते न स्यातामिति भावः। विद्येते च ते जीवे तस्मान्न जीवः स्वतन्त्रकर्तेत्यर्थः ॥१॥

२३. ॐ अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॐ

तुशब्दः जीवसाम्यव्यावर्तकः। ब्रह्म तु जीवापेक्षया **अधिकम्**। कुतः? 'श्रोता मन्ता'[१] इत्यादौ श्रोतृत्वादिरूपविशेषस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

२४. ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ

चशब्दोऽपिशब्दार्थः। **अश्मादिवत्**। पाषाणादेरिव। अपि जीवस्य चेतनत्वेऽपि। **तदनुपपत्तिः** अस्वातन्त्र्यात् स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३ ॥

२५. ॐ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॐ

उपसंहारदर्शनात् जीवेनाऽरब्धकार्यस्य समापनदर्शनात्। स एव कर्तेति उक्तब्रह्मकर्तृत्वं नेति **चेन्न**। कुतः? हि यस्मात्। **क्षीरवत्** गोषु दृश्यमानक्षीरस्य यथा मुख्यप्राणकर्तृत्वं तथा जीवकृतोपसंहारोऽपि परमात्मकृत एवेत्यर्थः। हिशब्देनात्रार्थे 'अन्नम्' इति प्रमाणप्रसिद्धिश्च सूचिता ॥ ४ ॥

२६. ॐ देवादिवदपि लोके ॐ

एवम्भूतेश्वरस्यापि **देवादिवत्** अदर्शनं युज्यते। कथमेतदित्यत उक्तम्—**लोक** इति। **लोके** जगति पिशाचादीनामपि अदृश्यत्वादिशक्तिर्दृष्टा। सर्वेश्वरस्य तु किं वाच्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. **'श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः'** (ऐ.आ.३–२–४)

२७. ॐ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॐ

वाशब्दः पक्षभेदेन दोषापादनसूचकः । जीवस्य स्वतःकर्तृत्वे सर्वकात्स्न्येन प्रवर्तने चाङ्गीकृते **कृत्स्नप्रसक्तिः** तृणादानादिसर्वकार्येष्वपि सर्वसामर्थ्य-प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्परिहाराय एकदेशेन प्रवृत्त्यभ्युपगमे च **निरवयवत्वशब्द-कोपः** । 'नित्यो निरवयव'[1] इति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

२८. ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ

ईश्वरकर्तृत्वपक्षे तु कृत्स्नप्रसक्तिरित्यादिना जीवकर्तृत्वपक्षोक्तयुक्तिविरोध-दोषो नास्ति । कुतः? **श्रुतेस्तु** 'योऽसौ विरुद्धः'[2] इति श्रुतेरेव । नन्वेतावता कथं युक्तिविरोधशान्तिरित्यत उक्तम्– **शब्दमूलत्वादिति** । ईश्वरतद्धर्माणां शब्दैकप्रमाणवत्वे युक्त्यविषयत्वात् न तत्र युक्तिविरोधः प्रवर्तते । जीवे तु न तथा । तस्य प्रमाणान्तरेणापि गम्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२९. ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ

आद्यश्चशब्दोऽवधारणे । द्वितीयः समुच्चये । **हि**शब्दः प्रसिद्धौ । तथा च **हि**शब्दात् । **आत्मनि** ईश्वर एव । **एवं** सकलयुक्तिविरोधनिरासकाः **विचित्राः** अचिन्त्याः 'विचित्रशक्तिः'[3] इति श्रुतिप्रसिद्धाः शक्तयः सन्ति न जीवे । तस्माच्च जीवपक्ष एव युक्तिविरोधः नेश्वरपक्ष इत्यर्थः ॥ २ ॥

३०. ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ

---

१. 'अथ यस्स जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थः' (भाल्लवेयश्रुतिः)

२. '**योऽसौ विरुद्धो**ऽविरुद्धो मनुमनुरवाग्वागिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः सपरः परमात्मा' (पैङ्गिश्रुतिः)

३. '**विचित्रशक्तिः** पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशास्स्युः ।
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान् देवानेक एवानुविष्टः' (श्वेताश्वरश्रुतिः)

चोऽवधारणे । तथाच 'ये दोषाः'[१] इति श्रुतौ जीवपक्षे युक्तिविरोधस्य दोषस्यैवोक्तेः नासावदोषतां नेतव्यः । किन्तु ईश्वरपक्ष एव अदोषतां नेतव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३१. ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ

यतः परमात्माख्यदेवता न केवलं सामान्यतो विचित्रशक्तिमती । किन्तु **सर्वोपेता** सर्वविषयसार्वकालिकशक्तिमती **च** । कुतः? **तद्दर्शनात्** 'सर्वैर्युक्ता'[२] इति तथा श्रुतेः । अतो नेश्वरे युक्तिविरोधः शङ्कनीयः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३२. ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ

नेत्यावर्तते । **विकरणत्वात्** 'अपाणिपादः'[३] इति श्रुत्या ईश्वरस्य हस्तादीन्द्रियशून्यत्वावगमात् । **नेति चेत्** ईश्वरस्य कर्तृत्वं न युक्तमिति चेन्न । कुतः? यस्मात् **तदुक्तं** तस्मिन्न तस्येत्याद्यागमेन तत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वमुक्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ न प्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

३३. ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ

ईश्वरस्य सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिर्न स्वप्रयोजनोद्देशेन । कुतः? **प्रयोजनवत्त्वात्** । पूर्णानन्दत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

३४. ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ

तुशब्द एवार्थे । **लोकवत्** लोके मत्तादिप्रवृत्तेरिवेश्वरप्रवृत्तेः । **लीलाकैवल्यं** केवललीलारूपत्वमेव न स्वप्रयोजनोद्देश्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**ये दोषा** इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः ।
न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तराः ॥

२. '**सर्वैर्युक्ता** शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम् ।
नित्यानन्दा नित्यरूपाऽजरा च या शाश्वतात्मेति च यां वदन्ति ॥ (चतुर्वेदशिखा.)

३. '**अपाणिपादो** जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वे. ३–१९)

॥ वैशम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

३५. ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॐ

स्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थमीश्वरस्य जीवेभ्यः फलदाने कर्मापेक्षाङ्गीकारे निर्निमित्तं वैषम्येण फलदातुस्तस्य **वैषम्यनैर्घृण्ये** विषमत्वनिर्दयत्वे ये प्रसक्ते ते **न** स्तः । कुतः **सापेक्षत्वात्** ईश्वरस्य कर्मापेक्षावत्त्वाभ्युपगमात् । तत्कुतः? हि यस्मात् । 'पुण्येन पुण्यं'[१] इति श्रुतिः **तथा दर्शयति** प्रतिपादयति तस्मा-दित्यर्थः ॥ ३ ॥

३६. ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ

वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय ईशेनापेक्षणीयं यत्कर्म तन्नास्तीति विशिष्ट-निषेधः । कुतः? **अविभागात्** तस्य कर्मणः अस्वतन्त्रवस्तुभ्यः अविभक्त-त्वात् । अस्वतन्त्रत्वादिति यावत् । तथाच स्वाधीनकर्मापेक्षया वैषम्यादेर-परिहार इति **चेन्न** । कुतः? **अनादित्वात्** कर्मपरम्परायाः अनादित्वादि-त्यर्थः । तथा चेश्वरः पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरकर्म जीवेन कारयतीत्यङ्गीकारेण कर्मणः अपेक्षणीयत्वापत्तेः नोक्तदोष इति भावः ॥ ४ ॥

३७. ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ

ईश्वरस्य कर्मापेक्षायामप्यु**पपद्यते** स्वातन्त्र्यं युज्यत एव । कर्मणः स्वाधीन-त्वात् । ननु पुनः स्वाधीनकर्मसापेक्षत्वकृतवैषम्यापात इत्यत उक्तम्– **उपलभ्यते चेति** । 'स कारयेत्'[२] इति श्रुत्या तादृशवैषम्यं अदोषत्वेन ज्ञायते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. '**पुण्येन पुण्यं** लोकं नयति पापेन पापम्' (प्र.३.७)

२. '**स कारयेत्** पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि ।
ईशो यतो गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानाम्' (चतुर्वेदशिखा.)

चोऽवधारणे । तथाच 'ये दोषाः'[१] इति श्रुतौ जीवपक्षे युक्तिविरोधस्य दोषस्यैवोक्तेः नासावदोषतां नेतव्यः । किन्तु ईश्वरपक्ष एव अदोषतां नेतव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३१. ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ

यतः परमात्माख्यदेवता न केवलं सामान्यतो विचित्रशक्तिमती । किन्तु **सर्वोपेता** सर्वविषयसार्वकालिकशक्तिमती **च** । कुतः? **तद्दर्शनात्** 'सर्वैर्युक्ता'[२] इति तथा श्रुतेः । अतो नेश्वरे युक्तिविरोधः शङ्कनीयः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३२. ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ

नेत्यावर्तते । **विकरणत्वात्** 'अपाणिपादः'[३] इति श्रुत्या ईश्वरस्य हस्तादीन्द्रियशून्यत्वावगमात् । **नेति चेत्** ईश्वरस्य कर्तृत्वं न युक्तमिति चेन्न । कुतः? यस्मात् **तदुक्तं** तस्मिन्न तस्येत्याद्यागमेन तत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वमुक्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ न प्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

३३. ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ

ईश्वरस्य सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिर्न स्वप्रयोजनोद्देशेन । कुतः? **प्रयोजनवत्त्वात्** । पूर्णानन्दत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

३४. ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ

तुशब्द एवार्थे । **लोकवत्** लोके मत्तादिप्रवृत्तेरिवेश्वरप्रवृत्तेः । **लीलाकैवल्यं** केवललीलारूपत्वमेव न स्वप्रयोजनोद्देश्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**ये दोषा** इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः ।
न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तराः ॥

२. '**सर्वैर्युक्ता** शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम् ।
नित्यानन्दा नित्यरूपाऽजरा च या शाश्वतात्मेति च यां वदन्ति ॥ (चतुर्वेदशिखा.)

३. '**अपाणिपादो** जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वे. ३–१९)

॥ वैशम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

३५. ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॐ

स्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थमीश्वरस्य जीवेभ्यः फलदाने कर्मापेक्षाङ्गीकारे निर्निमित्तं वैषम्येण फलदातुस्तस्य **वैषम्यनैर्घृण्ये** विषमत्वनिर्दयत्वे ये प्रसक्ते ते **न** स्तः । कुतः **सापेक्षत्वात्** ईश्वरस्य कर्मापेक्षावत्त्वाभ्युपगमात् । तत्कुतः? हि यस्मात् । 'पुण्येन पुण्यं'[१] इति श्रुतिः **तथा दर्शयति** प्रतिपादयति तस्मा-दित्यर्थः ॥ ३ ॥

३६. ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ

वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय ईशेनापेक्षणीयं यत्कर्म तन्नास्तीति विशिष्ट-निषेधः । कुतः? **अविभागात्** तस्य कर्मणः अस्वतन्त्रवस्तुभ्यः अविभक्त-त्वात् । अस्वतन्त्रत्वादिति यावत् । तथाच स्वाधीनकर्मापेक्षया वैषम्यादेर-परिहार इति **चेन्न** । कुतः? **अनादित्वात्** कर्मपरम्परायाः अनादित्वादि-त्यर्थः । तथा चेश्वरः पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरकर्म जीवेन कारयतीत्यङ्गीकारेण कर्मणः अपेक्षणीयत्वापत्तेः नोक्तदोष इति भावः ॥ ४ ॥

३७. ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ

ईश्वरस्य कर्मापेक्षायामप्**युपपद्यते** स्वातन्त्र्यं युज्यत एव । कर्मणः स्वाधीन-त्वात् । ननु पुनः स्वाधीनकर्मसापेक्षत्वकृतवैषम्यापात इत्यत उक्तम्– **उपलभ्यते चेति** । 'स कारयेत्'[२] इति श्रुत्या तादृशवैषम्यं अदोषत्वेन ज्ञायते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. **'पुण्येन पुण्यं** लोकं नयति पापेन पापम्' (प्र.३.७)

२. **'स कारयेत्** पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि ।
ईशो यतो गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानाम्' (चतुर्वेदशिखा.)

॥ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

३८. ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ

गुणदोषाभाववत्त्वरूपाणां **सर्वेषां धर्माणां उपपत्तेः** स्वातन्त्र्यादिना ब्रह्मणि युक्तत्वाच्च न तस्य गुणपूर्णत्वे युक्तिविरोधः शङ्कनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

—०—

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ

अनुमीयत **इत्यनुमानम्** । साङ्ख्यानुमानकल्पितं प्रधानं न जगत्कर्तृ । कुतः? **रचनानुपपत्तेः** प्रधानस्य जडत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ

अहं करोमीति चेतनस्यैव **प्रवृत्तेर्दर्शनाच्च** न प्रधानं जगत्कर्तृ इत्यर्थः ॥२॥

३. ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ

अपिशब्दश्चेतनप्रवृत्त्याकर्षणार्थः । **पयोऽम्बुवत्** यथाऽचेतनयोः पयोऽम्बुनोः प्रवृत्तिर्दृष्टा तथा प्रधानस्याप्यस्त्विति **चेन्न** । कुतः? **यतस्तत्रापि** पयोऽम्बवादावपि अन्ततः ईश्वरादेव प्रवृत्तिः । न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ

व्यतिरेकानवस्थितेः 'न ऋते'[१] इति श्रुत्या ईश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणः असत्त्वावगमात् । तत एवाचेतनस्यैव स्वतः प्रवृत्तिरिति निरीश्वर-

---

१. '**न ऋते त्वत्क्रियते** किञ्चनारे महामर्कं मघवं चित्रमर्च' (ऋ.१०–११३–९)

साङ्ख्यमतस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एवा**नपेक्षत्वात्** सद्भिरनादरणीयत्वान्न तद्विरोधो विष्णुकर्तृत्वस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

५. ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ

तृणादिवत् यथा पृथिवीजन्यतृणादिकार्ये पर्जन्यः सहकारिमात्रं तथा प्रकृतिजन्यमहदादिकार्येऽपीश्वरः अनुग्राहकः । न स्वतन्त्र इति सेश्वर-साङ्ख्यपक्षोऽपि **न** । कुतः? **अन्यत्राभावात्** ईश्वरादन्यत्र तत्प्रेरणां विना जगतोऽभावादीश्वरस्य प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

६. ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ

नेत्यनुवर्तते । अनभ्युपगमेऽपि चार्वाकैः स्वशास्त्रस्य सिद्धान्तत्वानभ्युपगमे सिद्धमस्मदिष्टम् । **अभ्युपगमेऽपि अर्थाभावात्** सिद्धान्तत्वव्यापकयोः अर्थशब्दितविषयप्रयोजनयोः असत्वाङ्गीकारात् स्वव्याघातः स्यादिति न तत्पक्षोऽपि युक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

७. ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तत्रापि ॐ

पुरुषाश्मवत् यथा पुरुषसम्बन्धादचेतनं शरीरं अश्मानयनादौ प्रवर्तते तथा अचेतनप्रकृतिः चेतनसम्बन्धात् प्रवर्तत **इति चेन्न** । कुतः यतः **तत्रापि** शरीरप्रवृत्तावपि चेतनस्य ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे । न दृष्टान्ताभावः । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

८. ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ

पुरुषस्याङ्गत्वेऽङ्गीकृते सति 'अङ्गमङ्गीति' वाक्ये **अङ्गित्वस्य** प्राधान्यस्य उक्त्य**नुपपत्तेः** । न पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

९. ॐ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ

चशब्देनाङ्गित्वानुपपत्तेरित्यस्य समाकर्षः । यथा प्राचीनपक्षा**न्यप्रकारेण** प्रकृत्युप-सर्जनपुरुषकर्तृत्वस्या**नुमितौ** साधनेऽपि । **ज्ञशक्तिवियोगात्** ज्ञस्य जीवस्य शरीरसम्बन्धार्थं प्रवृत्तिशक्तिवियोगात् अङ्गित्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

१०. ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ

विप्रतिषेधात् सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वादनीश्वरमतम-**समञ्जस**-मयुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

११. ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ

महद्दीर्घवत् वैशेषिकमते त्र्यणुकादिगतान्महत्त्वात् दीर्घत्वाच्च चतुरणुकादि-गतपरिमाणमुत्पद्यते । **तथा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम**पि द्व्यणुकपरमाणूभयगत-ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्यपरिमाणाभ्यामपि त्र्यणुकद्व्यणुकगतपरिमाणोत्पत्तिः स्यादित्यर्थः । अन्यथा महत्वदीर्घत्वाभ्यामपि कार्योत्पत्तिर्न स्यादिति **वा**-शब्दार्थः । तस्माद् वैशेषिकमतमनुपपन्नमिति भावः ॥ १ ॥

१२. ॐ उभयथाऽपि न कर्माऽतस्तदभावः ॐ

यतः **उभयथाऽपि** ईश्वरेच्छाया नित्यत्वानित्यत्वरूपपक्षद्वयेऽपि । **न** परमा-णुषु **क्रियो**त्पत्तिसम्भवः । **अतस्तदभावः** तस्मिन् द्व्यणुकादिकार्याभावः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

१३. ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ

वैशेषिकैः अवयवावयव्यादीनां भिन्नत्वनिमित्तेन **समवायाभ्युपगमात्** । समवायसम्बन्धाङ्गीकारात् । **साम्यात्** समवाय्यसमवायिनोरपि भिन्नत्व-

साम्यात् । तत्रापि समवायाभ्युपगमे **अनवस्थितेः** अनवस्थानाच्च तन्मतमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१४. ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ

दोषसमुच्चये **चः** । ईशेच्छापरमाण्वादिकारणानां सदात्वात् । वैशिषिकमते **नित्यमेव** सर्वदैव । **भावात्** कार्योत्पत्तिः स्यात् । न तु कदाचिदित्यर्थः ॥ ४ ॥

१५. ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ

किञ्च वैशिषिकमते पार्थिवाप्यतैजसपरमाणूनां **रूपादिमत्त्वात्** । **विपर्ययः** नित्यत्वविपरीतानित्यत्वं स्यात् । कुतः? **दर्शनात्** यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तेः घटादौ दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१६. ॐ उभयथा च दोषात् ॐ

वैशेषिकमते **उभयथा च** परमाणुनित्यत्वानित्यत्वरूपपक्षद्वयेऽपि । **दोषात्** तद्वत् सर्वनित्यत्वकारणाभावनिमित्तकतदुत्पत्त्यभावस्य दोषस्य सत्त्वात् न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१७. ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ

अपरिग्रहात् वैशिषिकमतस्य श्रुत्यादिपरिग्रहशून्यत्वात् तद्विरुद्धत्वाच्च । तत्रा**त्यन्तमनपेक्षा** अनादरः कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१८. ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ

यतः **समुदाये** परमाणुसमुदायेऽनेकत्वसङ्ख्यारूपे मिलितानेकपरमाणुनिमित्तकेऽङ्गीकृते सत्यपि विरलानेकहेतुके वाऽङ्गीकृते सति । **तदप्राप्तिः**

तस्य समुदायस्य विरलानेकहेतुकस्याप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः अन्योन्याश्रयादिदोषादिति शेषः । तदुपपादितं टीकायाम् । अतः परमाणुपुञ्ज एव घटावयवीति बौद्धपक्षोऽपि न क्षम इत्यर्थः ।। १ ।।

१९. ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ

ननु परमाणुपुञ्जस्य सदा सत्त्वेऽपि नास्मत्पक्षे प्रलयानुपपत्तिः । कुतः? तद्व्यवहारादेरित**रेतरप्रत्ययत्वात्** । इदमिदं चेति परमाणुपरस्परापेक्ष-बुद्धिनिमित्तकत्वात् । तथा च तादृशबुद्ध्यभावकाले समुदायव्यवहारादेरसत्त्वात् प्रलयोपपत्तिरिति **चेन्न** । कुतः? **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्** परमाणूनां स्वसमुदायोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । न तेभ्योऽपेक्षाबुद्ध्यादेरप्युत्पत्तिः सम्भवतीति **मात्र**शब्दार्थः । तथाच तन्निमित्तकव्यवहारादिः क्षणिकमते न कदाऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।। २ ।।

२०. ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ

चोऽवधारणे समुच्चये च । **ने**त्यनुवर्तते । सामर्थ्यादिति शेषः । तथाच न केवलं क्षणिकमते समुदायव्यवहारानुपपत्तिः । किन्तु विशेषकार्योत्पत्तिश्च न युक्ता । कुतः? **उत्तरोत्पादे** च कारणस्य सदृशकार्यजननसामर्थ्यात् तेन कारणं प्रथमं स्वसदृशमुत्पाद्य पश्चाद् विसदृशकार्यमुत्पद्यताम् । को दोष इत्यतोऽप्याह– **उत्तर** इति । तथाच उत्तरस्य स्वसदृशकार्योत्पादे उत्पत्तौ सत्यामेव । **पूर्वनिरोधात्** पूर्वस्य कारणस्य नाशात् । पुनर्विसदृशकार्यजनकत्वासम्भव इत्यर्थः ।। ३ ।।

२१. ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ

क्षणिकमते न प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिर्युज्यते । कुतः? **असति** कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे **प्रतिज्ञोपरोधः** तस्य तत्कार्यत्वमिति प्रतिज्ञायाः सिद्धान्तव्यवहारस्योपरोधो हानिः स्यात् । अन्यथा कारणे सति कार्यमुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे **यौगपद्यं** कारणेन सह कार्याणामेकदावस्थानं प्रसज्यत इत्यर्थः ।।४।।

२२. ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ

एवं क्षणिकमते **प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिः** प्रतिसङ्ख्याऽप्रति-सङ्ख्यानिरोधयोः प्रतिक्षणविनाशसन्तानविनाशयोः अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः? **अविच्छेदात्** । तद्रीत्या कार्योत्पत्तावकार्याणां चाविच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

२३. ॐ उभयथा च दोषात् ॐ

उभयथा कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमपक्षे तदभावपक्षे **च** । **दोष-सत्त्वात्** कार्यकारणविशेषकार्यानुत्पत्त्याख्यदोषात् । नान्यतरपक्षावलम्बेना-र्थापत्त्या क्षणिकपक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

२४. ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ

चोऽप्यर्थे । दीपदृष्टान्तेन सत्त्वहेतुना जगति क्षणिकत्वसाधने आकाश-दृष्टान्तेनाक्षणिकत्वस्यापि साधनापातः । ननु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत उक्तं **आकाशेऽविशेषादिति** । क्षणिकत्वसाधकत्वेन परोक्तपरिमाण-विशेषादर्शनादित्यर्थः । तथाच सत्प्रतिपक्षोऽयं हेतुरिति न तेन क्षणिकत्व-सिद्धिरिति भावः ॥ ७ ॥

२५. ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च तद्विरोधात् न सत्त्वहेतुना क्षणिकत्वसाधनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ असदधिकरणम् ॥ ८ ॥

२६. ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ

असतः शून्यस्य । **न** जगत्कर्तृतत्वं युक्तम् । कुतः? प्रमाणाभावादिति शेषः । तत्कुतः? **अदृष्टत्वात्** । क्वाप्यसतः कारणत्वादर्शनात् । अत एवानुमा-नागमयोरप्यभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

२७. ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ

एवं सत्यसतः कार्योत्पादकत्वेऽङ्गीकृते सति । **उदासीनानां** हेयोपादेयत्वबुद्ध्यविषयाणां गगनकुसुमादीनां सकाशादपि सौरभ्यादिकार्य**सिद्धिः** स्यादित्यर्थः । अन्यथा शून्यादपि कार्योत्पत्तिर्न स्यादिति **च**शब्दार्थः ॥२॥

२८. ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ

जगत् **अभावः** असत् न । कुतः? उपलब्धेः सदिति प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

२९. ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ

जगत् **स्वप्नादिवत्** स्वाप्नवस्तुन्यारोपितजाग्रत्वादिवदप्यसन्न । कुतः? **वैधर्म्यात्** स्वाप्नजाग्रत्वस्य बाध्यत्वाख्यविलक्षणधर्मवत्त्वात् । जगति च तदभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

३०. ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ

जगत् **भावः** ज्ञानात्मकमपि **न** । कुतः? **अनुपलब्धेः** ज्ञानज्ञेययोरभेदाननुभवादित्यर्थः ॥ १ ॥

३१. ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ

ज्ञानस्यैकक्षणावस्थायित्वाज्जगतः स्थायित्वात् तद्विरोधान्न तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

३२. ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ

सर्वप्रकारेण**ानुपपत्तेः** बौद्धराद्धान्तस्य युक्तिशून्यत्वात् तद्विरुद्धत्वाच्च न ग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ १० ॥

३३. ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ

जैनोक्तसप्तप्रकारा **एकस्मिन्** वस्तुनि **न** युक्ताः । कुतः? **असम्भवात्** अप्रामाणिकत्वेन तेषामेकत्रासम्भावितत्वादित्यर्थः । सप्तप्रकारास्तु सत्त्वं, असत्त्वं, सदसत्त्वं, सद्विलक्षणत्वं, सत्वे सति सद्विलक्षणत्वं, असत्त्वे सति असद्विलक्षणत्वं, सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमित्येवंरूपाः ज्ञातव्याः ॥ १ ॥

३४. ॐ एवञ्चाऽत्माकात्स्न्र्यम् ॐ

एवञ्चाऽत्मनः कायपरिमाणेऽङ्गीकृते सत्यात्म**ाकात्स्न्र्यं** आत्मनः प्राक् पिपीलिकादेहं प्राप्तस्य तत्कायपरिमितस्य जीवस्याकात्स्न्र्यं गजगर्दभादिशरीरप्राप्तावपूर्णता स्यादित्यर्थः । एवं गजशरीरं प्राप्तस्याऽत्मनः पिपीलिकादेहप्राप्तावकात्स्न्र्यमाधिक्यं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

३५. ॐ नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ

पर्यायात् क्रमात् क्रमेण तत्तद्देहपरिमाणत्वाङ्गीकारादपि । **अविरोधः** नोक्तदोष इति च न युज्यते । कुतः? यतः पर्यायो न युज्यते । तदपि कुतः? **विकारादिभ्यः** तथा सति तत्तत्कालीनपरिमाणभेदेन वस्तुभेदात् । आत्मनो विकारित्वापत्तेः । ततश्चानित्यत्वान्निर्मोक्षत्वादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

३६. ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ

पूर्वसूत्रा**देवं** चेत्यनुषज्यते । **अन्त्यावस्थिते**रित्येतदावर्तते । **च**शब्दोऽवधारणे समुच्चये च । तथाच **एवं** सति आत्मनः कायपरिमाणत्वेऽङ्गीकृते **अन्त्यावस्थितेः** प्रसङ्ग इति शेषः । मोक्षेऽपि सतः आत्मनः शरीरसत्त्वमङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः । कुतः? **अन्त्यावस्थितेश्च** अन्त्यस्य मौक्तिकपरिमाणस्यावस्थितेरवश्यमङ्गीकार्यत्वात् । अवच्छेदकशरीरं विना अवच्छेद्यपरिमाणसत्त्वायोगादिति भावः । परिमाणमेव कुत इत्यतोऽप्याह– **अन्त्येति** ।

अन्त्यस्य मौक्तिकात्मस्वरूपस्य मुक्ताववस्थितेरवश्यं स्वरूपसत्त्वस्य परिमाणं विनाऽयोगादिति भावः । अस्तु मोक्षेऽपि शरीरं ततः किमित्यत उक्तं **उभयनित्यत्वादिति** । तथा सति उभयोः मुक्तकालीनयोर्देहात्मनोर्नित्यत्व-प्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु मौक्तिकशरीरनित्यत्वं ततः किमित्यत आह । ततश्च सर्वनित्यत्वं स्यादित्यापाद्यवाक्यमध्याहार्यम् । अत एव समुच्चयार्थकश्च-शब्दः । सर्वेषामधुनातनशरीराणां नित्यत्वं स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह– **अविशेषादिति** । मुक्तिकालीनानाम् अधुनातनानां च शरीराणां शरीरत्वा-विशेषादित्यर्थः । तस्मान्न कायपरिमाणत्वमात्मनो युक्तमिति भावः ॥४॥

॥ पत्युरधिकरणम् ॥ ११ ॥

३७. ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ

पत्युः पशुपतेः जगत्कारणत्वं न युक्तम् । कुतः? **असामञ्जस्यात्** पार-तन्त्र्योत्पत्त्यादिदोषवत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

३८. ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ

शिवस्याशरीरत्वेन जगता **सम्बन्धानुपपत्तेः** न तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

३९. ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ

प्रलये सर्वेषां नष्टत्वात् पुनः सृष्टिकाले पशुपतेः पृथिव्याद्याश्रयानुपपत्तेश्च न तस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४०. ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ

ननु यतः साधनजातं पशुपतेः **करणवत्** शरीरवत् शरीरेण तुल्यम् अधिष्ठान-तुल्यं च अतो नोक्तदोष इति चेन्न । कुतः? **भोगादिभ्यः** शरीरकृतसुखदुःख-भोगोत्पत्तिमरणादिदोषेभ्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४१.ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ

यतः शिवस्य देहित्वतदभावपक्षयोः क्रमेणा**न्तवत्त्वं** नाशवत्त्वं **असर्वज्ञता** न सर्वज्ञत्वं स्यात् अतो न तद्युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ उत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

४२. ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ

न शक्तिर्जगत्कारणम् । कुतः? **उत्पत्त्यसम्भवात्** शक्तिशब्दितकेवलस्त्रीभ्यः अपत्योत्पत्त्ययोगादित्यर्थः ॥ १ ॥

४३. ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ

यतः **कर्तुः** शक्त्यनुग्राहकशिवस्य च **करणं** ज्ञानादिसाधनं **न** । अतो न तस्य शक्त्यनुग्राहकत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

४४. ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ

विज्ञानादिभावे वा शिवस्य ज्ञानेच्छादिसत्त्वेऽङ्गीकृते च । **तदप्रतिषेधः** तस्य शैवपक्षस्याप्रतिषेधः अनिरासः अनुमतिः कृता स्यात् स च दूषित एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४५.ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ

सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाच्च शाक्तेयमतमसमञ्जसमयुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

—०—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ न वियदश्रुतेः ॐ

वियत् आकाशमनुत्पत्तिमन्न किन्त्वीशादुत्पत्तिमदेव । कुतः । **अश्रुतेः** वियदनुत्पत्तौ श्रुत्यभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ अस्ति तु ॐ

आकाशोत्पत्तौ 'आत्मन आकाशः सम्भूतः'[१] इति श्रुतिरस्त्येवेत्यर्थः ॥२॥

३. ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ

'अनादिर्वाऽयमाकाशः' इति श्रुतिर्गौणी अमुख्यानादित्वपरा । कुतः । **असम्भवात्** तस्याः मुख्यार्थत्वे बहुलोत्पत्तिश्रुत्ययोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ शब्दाच्च ॐ

'अथ ह वाव नित्यानि'[२] इति श्रुतिबलाच्चानादित्वश्रुतिर्गौणार्थेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५. ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ

चोऽवधारणे । **ब्रह्मशब्दवत्** यथा **एकस्यैव** ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वं जीवे त्वमुख्यताऽस्ति । तथा एकस्यैव नित्यत्वबोधकशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यार्थता **स्यात्** भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

१. (तै.२–१)

२. '**अथ ह वाव नित्यानि** पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथ यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति । यानि ह वाव उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि । यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि, न ह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न विलीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथैतान्युत्पत्तिमन्ति च अनुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्ते' (भाल्लवेयश्रुतिः)

६. ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ

आकाशस्य मुख्यानुत्पत्त्युक्तौ **प्रतिज्ञाहानिः** 'स इदं सर्वमसृजत'[१] इति विष्णोः स्रष्टृत्वप्रतिज्ञाहानिः स्यात् । कुतः? **अव्यतिरेकात्** आकाशस्य सर्वशब्दार्थानतिरिक्तत्वात् । किञ्च यतः शब्देभ्यः 'आत्मा वा इदम्'[२] इत्यादिस्पष्टश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण एव मुख्यानुत्पत्तिः । न त्वन्यस्येत्यवसीयते अत उक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

७. ॐ यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॐ

यावच्छब्दोऽवधारणे । **यावद्विकार**मित्यव्ययम् । **तु**शब्दश्चशब्दार्थे । तथाच यतः **यावद्विकारं** विक्रियमाणमेव वस्तु । **विभागः** विभागशब्दिताल्प-शक्तिमत् । न त्वन्यदिति नियमः सिद्धः । अतो **लोकवत्** लोक इव । यथा लोके घटादौ विभक्तत्वाद् विकारित्वमङ्गीकृतं तथाऽऽकाशादेरपि विभक्तत्व-हेतुना विकारित्वं सिद्ध्यति । तत एव सादित्वमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥७॥

॥ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

८. ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ

एतेन पूर्वोक्तविभक्तत्वादिहेतुना । **मातरिश्वा** मुख्यवायुः । **व्याख्यातः** उत्पत्तिमत्वेनोक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ असम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

९. ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ

तुशब्दोऽवधारणे । **सतः** विष्णोः **असम्भवः** अनुत्पत्तिरेव । न तु 'असतः सदजायत'[३] इति श्रुत्या असतः सकाशादुत्पत्तिर्वाच्या । कुतः? **अनुपपत्तेः** । अतो विष्णोरसदुत्पत्तेरयोगादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. (तै.२–६) २. 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ.१–१) ३. (तै.२–७)

॥ तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

१०. ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ

तेजस्तेजोभूतम् । **अतः** ब्रह्मण एवोत्पद्यते न वायोः । कुतः? **हि** यस्मात् । 'तत्तेजः'[1] इति श्रुतिः **तथा** उक्तप्रकारेणाऽह वक्ति तस्मादित्यर्थः ॥१॥

॥ अबधिकरणम् ॥ ५ ॥

११. ॐ आपः ॐ

अत्रापि **अतः** तथाह्याहेत्यनुवर्तते । तथाच **आपः** अतः विष्णोरेवोत्पत्तिमत्यः । न त्वन्यतः । कुतः? **हि** यस्मात् ब्रह्मैवेदमिति श्रुतिस्तथाऽऽह तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

१२. ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ

पृथिवी पृथिव्येव 'ता अन्नमसृजन्त'[2] इति श्रुतिः । तथाऽन्नशब्देनोच्यते न प्रसिद्धान्नम् । कुतः? **अधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः अधिकार**शब्दितभूतप्रकरणात् रूपशब्दोक्तकृष्णरूपस्य च श्रवणात् । **शब्दान्तरं** शब्दविशेषः 'पृथिवी वा अन्नम्'[3] इति श्रुतिविशेषाच्चेत्यर्थः । अपौरुषेयत्वेनादोषस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादियुक्तिरादिशब्दार्थः ॥ १ ॥

॥ तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१३. ॐ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॐ

---

१. 'तत्तेजोऽसृजत' (छां.६–२–३)

२. 'ता आप ऐक्षन्त बह्वयस्याम प्रजायेमहीति। ता अन्नमसृजन्त' (छां.६.२)

३. (तै.३–९)

तुशब्दोऽवधारणे । **अभिध्यान**शब्देनेच्छोच्यते । **तच्छ**ब्देन विष्णुर्गृह्यते । तथाच स विष्णुरेव संहारकर्ता न रुद्रः । कुतः? **तदभिध्यानात्** 'तस्याभिध्यानात्'[१] इति श्रुत्युक्तत्वात् तस्य विष्णोः **अभिध्यानरूप**शब्दज्ञापितसञ्जिहीर्षाविशेषितादनादिबन्धसंहारेच्छारूपात्त**लिङ्गादेव** सादिजगत्संहर्तृत्वसाधकादेवेत्यर्थः । **एवकारस्तु** भाष्यरीत्या किमु श्रुतिभ्य इति कैमुत्यसूचकः ॥ १ ॥

॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

१४. ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ

तुशब्दोऽवधारणे । **अत** इत्यावर्तते । अत उत्पत्तिक्रमात् । **विपर्ययेण** वैपरीत्येन । **क्रमः** लयक्रमः । न तूत्पत्तिक्रमेण । कुतः? **अत एव** व्युत्क्रमादिति श्रुतेरेव । किञ्च **उपपद्यते** युज्यते चायं व्युत्क्रमः । कुतः पूर्वोत्पन्नानां उत्तरोत्पन्नेभ्योऽधिकसामर्थ्येन तेषाम् अधिककालावस्थानस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥१॥

॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

१५. ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॐ

विज्ञानमनसी विज्ञानतत्त्वमनस्तत्त्वे । **अन्तरा** विना । अन्यत्र **क्रमेण** व्युत्क्रमेण लयः न तयोरपि । कुतः? **तल्लिङ्गात्** 'मनसश्च विज्ञानम्'[२] इत्यत्र विज्ञानात् पूर्वोत्पन्नतया भूतस्यापि मनसः 'यच्छेद् वाङ्मनसी'[३] इति पूर्वमेव लयोक्तिरूपसाधकदर्शना**दिति चेन्न** । कुतः? **अविशेषात्** । विज्ञानमनस्तत्त्वयोर्यथोत्पत्तिलय इत्यत्र विशेषप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**तस्याभिध्याना**द्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' (श्वे.१.१०)

२. 'प्राणान्मनो **मनसश्च विज्ञानम्**'

३. '**यच्छेद् वाङ्मनसी** प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि' (कठ.३.१३)

१६. ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॐ

चराचरव्यपाश्रयः चराचरशब्दितेन्द्रियतद्वृत्तिज्ञानविषयसाधारणः । **तद्व्यपदेशस्तु** 'मनसश्च विज्ञानम्' इति श्रौतव्यवहारस्तु । **भाक्तः** एकदेशः मनोविज्ञानशब्दार्थैकदेशभूतेन्द्रियवृत्तिज्ञानविषयक एव न तत्वविषयकः । कस्मान्निमित्तात् । **तद्भावभावित्वात्** । तस्यावृत्तिः तस्मिन् **चराचर**शब्दितचेतनाचेतनविषये तद्भावेन मनोभावेन आलोचनेन **भावित्वात्** उत्पद्यमानत्वात् । अतो नोक्तलिङ्गदर्शनं बाधकमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ १० ॥

१७. ॐ नात्माऽश्रुतेः नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ

आत्मा परमात्मा न विलीयते । **अश्रुतेः** तल्लयस्य क्वाप्यश्रवणात् । किञ्च ताभ्यः 'स नित्यो निर्गुणः'[१] इत्यादिश्रुतिभ्यः **नित्यत्वात्** विष्णोर्नित्यत्वावगमाच्च **न** तस्य नाश इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ज्ञाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१८. ॐ ज्ञोऽत एव ॐ

जानातीति **ज्ञः** जीवोऽपि । **अतः** विष्णोः उत्पद्यत **एव** । कुतः? **अत एवाविनष्टा** एवोत्पद्यन्त[२] इति श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

१९. ॐ युक्तेश्च ॐ

अनादिनित्यस्यापि जीवस्येशाधीनत्वदेहवत्त्वरूपोत्पत्तेः **युक्तत्वाच्च** जीवः उत्पत्तिमानेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**स नित्यो निर्गुणो** विभुः परः परात्मा ।
नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैस्सर्वदृक् शाश्वतश्च'

२. 'ते वा एते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशन्त्य**विनष्टा एवोत्पद्यन्ते** न विनश्यन्ति कदाचन' (काषायणश्रुतिः)

|| उत्क्रान्त्यधिकरणम् || १२ ||

२०. ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ

सोऽस्मादित्यादिवाक्योक्तदेहोत्क्रमणं लोकान्तरगमनैतल्लोकगमनरूपहेतूनां सकाशात् अणुरेव जीवः न विभुरित्यर्थः || १ ||

२१. ॐ स्वात्मना चोत्तरयोः ॐ

चशब्द एवार्थः । जीवः **स्वात्मना** स्वतन्त्रपरमात्मनैव तत्प्रेरणयैवोत्क्रान्त्यादिमान् न स्वतः । कुतः? **उत्तरयोः** सकाशात् 'स एतेनैव स्वात्मना', 'एष ह्येनं जीवम्'[1] इति उत्तरवाक्यबलादित्यर्थः || २ ||

२२. ॐ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॐ

ननु न जीवोऽणुः । कुतः **अतच्छ्रुतेः** 'व्याप्ता ह्यात्मानः' इत्यणुत्वविरुद्धव्याप्तत्व**श्रुतेः** श्रवणा**दिति चेन्न** । कुतः? **इतराधिकारात्** परमात्मप्रकरणात् । तथा च व्याप्तत्वश्रुतेः परमात्मविषयत्वात् नाणुत्वबाधकत्वमित्यर्थः || ३ ||

२३. ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च ॐ

चः समुच्चये । न केवलं प्रकरणबलाद् व्याप्तत्वश्रुतिर्विष्णुपरा । किन्तर्हि 'एषोऽह्यात्माऽध्युद्गतो मानशक्तेः'[2] इति वाक्यस्थ**स्वशब्द**गृहीतब्रह्मवाचकात्मशब्दादुन्मानशब्दितापरिमितत्वलिङ्गाच्च व्याप्तत्वश्रुतिर्विष्णुपरैव न जीवपरेत्यर्थः || ४ ||

२४. ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ

---

१. '**स एतेनैव स्वात्मना** परेणेमं गर्भमनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मा', 'एष ह्यानन्दमादत्ते **एष ह्येनं** जीवमभिजीवयत्येष उद्गमयत्येष आगमयति' (पौष्यायण.)

२. 'एषोऽह्यात्माऽध्युद्गतो मानशक्तेः तथाऽप्यसौ प्रमितिं याति वेदैः ।
पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः सर्वाधीशः सर्ववित्सर्वकर्ता' (काषायण.)

चन्दनवत् चन्दनरस इव । यथा चन्दनबिन्दोरेकदेशपतितत्वेऽपि स्वांशैः शरीरव्याप्तिः । तथाऽ**विरोधः** जीवस्याणुत्वेऽपि स्वांशैर्देहव्याप्तौ न विरोध इत्यर्थः ॥ ५ ॥

२५. ॐ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॐ

ननु युक्तं चन्दनबिन्दोः शरीरे व्याप्तत्वम् । कुतः? **अवस्थितिवैशेष्यात्** देहे क्वचित्प्रदेशे सम्यगवस्थानसत्त्वात् न तथा जीवस्य तदभावादिति **चेन्न** । कुतः? यतः **हृदि** हि 'हृदि ह्येषः'[1] इति श्रुतिः जीवस्यापि हृदि सम्यगव-स्थानमवयवान्तरे त्वसम्यगवस्थानाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ६ ॥

२६. ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ

वाशब्दः प्रकारान्तरे । **आलोकवत्** प्रदीपस्येव । यथा दीपस्य प्रभया व्याप्तिः । तद्वदणोरपि जीवस्य । **गुणात्** प्रकाशगुणात् व्याप्तिर्युज्यत इत्यर्थः । अविरोध इति सूत्रोक्तांशतो व्याप्तिः देवानां, गुणाद्वेति सूत्रोक्त-प्रकाशतो व्याप्तिस्तु मनुष्याणामिति विवेको द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

॥ व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १३ ॥

२७. ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ

चशब्दो 'अचिन्त्यये–'[2] इति स्मृतिसमुच्चायकः । **गन्धवत्** गन्धस्येव । यथा पुष्पगन्धस्य स्वांशैः **व्यतिरेको** विभागस्तथा अणोरपि जीवस्य स्वांशैः ईशशक्त्या व्यतिरेको युज्यते । कुत एतत् प्रतिपादयति यतो 'अथ' इति[3] श्रुतिः **तथा दर्शयति** अत एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**हृदि ह्येष** आत्मा' (प्र.३–६)

२. '**अचिन्त्यये**शक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदा' (पाद्मे.)

३. '**अथैक** एव सन् गन्धवद्व्यतिरिच्यते । अथैकीभवति । अथ बह्वीभवति । तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयान्' (शाण्डिल्यश्रुतिः)

॥ पृथगधिकरणम् ॥ १४ ॥

२८. ॐ पृथगुपदेशात् ॐ

जीवः परमात्मना **पृथक्** भिन्नः । कुतः? **उपदेशात्** 'भिन्नोऽचिन्त्यः'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

२९. ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ

प्राज्ञवत् ब्रह्मण इव । यथा प्राज्ञे ब्रह्मणि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'[२] इति जगदभेदोक्तिः । तथा जीवे **तद्व्यपदेशः** तत्त्वमसीति ब्रह्मैक्योक्तिर्युज्यते । कुतः? **तद्गुणसारत्वात्** जीवस्य ब्रह्मगुणसदृशज्ञानानन्दादिगुणस्वरूप-त्वान्निमित्तादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ यावदधिकरणम् ॥ १५ ॥

३०. ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ

यावदात्मभावित्वाच्च जीवस्य यावत्परमात्मसत्त्वात् । नित्यत्वादिति यावत् । **न दोषः** 'सोऽनादिना'[३] इति पुण्यपापसम्बन्धबोधकश्रुत्यप्रामाण्यदोषो नास्ति । कुत एतत्? **तद्दर्शनात्** तस्य नित्यत्वस्य 'नित्यो जीवः'[४] इति श्रुता-वुक्तत्वाच्च 'आत्मा नित्यः जीव'[५] इति स्मृतिद्वयाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**भिन्नोऽचिन्त्यः** परमो जीवसङ्घात् पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः ।
यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत्' (कौशिकश्रुतिः)

२. (छां.३–१४–१)

३. '**सोऽनादिना** पुण्येन पापेन चानुबद्धः । परेण निर्मुक्तः आनन्त्याय कल्प्यते'

४. 'नित्यः परो **नित्यो जीवो**ऽनित्यास्तस्य धातवः ।
अत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते च' (आग्निवेश्यश्रुतिः)

५. 'आत्मा नित्यस्सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्यः' (भारत.)

॥ पुंस्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

३१. ॐ पुंस्त्वदिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ

तुशब्द एवार्थे **पुंस्त्वादिवत्** पुंस्त्वादेरिव पुरुषयोषिदादीनामपत्योत्पत्ति-शक्तिस्वरूपत्वेऽपि कालविशेषे तदभिव्यक्तिः । तथा **सतः** जीवस्वरूपत्वेन मुक्तेः पूर्वमपि विद्यमानस्यै**वास्य** ज्ञानानन्दादेर**भिव्यक्तियोगात्** मुक्तावभि-व्यक्त्या निमित्तभूतया योगात् 'आनन्दीभवति'[१] इति श्रुत्युपपत्तेः न जीवस्याऽनन्दादिरूपत्वे तच्छ्रुतिविरोध इति जीव आनन्दादिरूप एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

३२. ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॐ

वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । **उपलब्धिर**नुभवः । **अन्यथा** जीवस्याऽ-नन्दादिरूपत्वमङ्गीकृत्याऽवरणानङ्गीकारे **नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः** । यथायोग्यमन्वयः । मुक्तियोग्यानां नित्यमानन्दानुभवः स्यात् । तमोयोग्यानां न कदाऽप्यानन्दानुभवः स्यात् । किन्तु स्वरूपदुःखानुभव एव स्यात् । एवं मध्यममनुष्या**णामन्यतरनियमः** अन्यतरयोः सुखदुःखानुभवयोः नियमः साम्यमेव स्यात् । प्रतिबन्धकीभूतावरणगतादित्यर्थः । तस्माज्जीवस्याऽवरणमङ्गीकार्य-मिति भावः ॥ २ ॥

॥ कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

३३. ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ

जीवोऽपि **कर्ता** । कुतः? तथा सत्येव **शास्त्रार्थवत्त्वात्** विधिनिषेधरूपशास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वात् अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति । सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानीभवति । सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति । स नित्यो निरातङ्कोऽवतिष्ठते' (पैङ्गिश्रुतिः)

३४. ॐ विहारोपदेशात् ॐ

मुक्तावपि 'जक्षन् क्रीडन्'[१] इति **विहारकर्तृत्वोक्तेः** जीवः परमार्थत एव कर्ता । न काल्पनिककर्तेत्यर्थः ।। २ ।।

३५. ॐ उपादानात् ॐ

जीवस्य मोक्षार्थे साधनाद्यनुष्ठानदर्शनात् ततः फलदर्शनाच्च न जीवः संसारेऽपि काल्पनिककर्तेत्यर्थः ।। ३ ।।

३६. ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ

क्रियायां 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'[२] इति उक्तोपासनक्रियायां **व्यपदेशाज्जीवस्य** कर्तृत्वोक्तेश्च । जीवः कर्ता **न चेत्** कर्तृत्वं न चेत् । **निर्देशविपर्ययः** निर्देशस्य जीवस्य कर्तृत्वेन ईश्वरस्य कर्मत्वेन वचनस्य **विपर्ययः** आत्मैवोपासीतेत्येवंरूपवैपरीत्यं स्यादित्यर्थः ।। ४ ।।

३७. ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ

उपलब्धिवत् उपलब्धाविव । यथा जीवस्योपलब्धौ ज्ञाने । **अनियमः** स्वेच्छानुसारेण ज्ञानालाभः । तथा क्रियायामपि अनियमो युक्त इत्यर्थः ।। ५ ।।

३८. ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ

ईशजीवयोः **शक्तिविपर्ययात्** पूर्णापूर्णरूपशक्तिभेदमपेक्ष्य कर्तृत्वमपि स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदभिन्नमित्यर्थः । यद्वा ईश्वरवत् जीवे पूर्णशक्त्यभावान्न तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमित्यर्थः ।। ६ ।।

३९. ॐ समाध्यभावाच्च ॐ

---

१. '**जक्षन् क्रीडन्** रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा' (छां.८.१२.३)

२. (बृ.३–४–१५)

समाधिरलंबुद्धिस्तदभावात् न जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं किन्तु परतन्त्र-कर्तृत्वमेवेत्यर्थः ।। ७ ।।

४०. ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ

दार्ष्टान्तिकसमुच्चये चशब्दः । **यथा तक्षा** वर्धकिः । **उभयथा** प्रासादादि-कारयितृप्रेरितत्वेन तत्कर्तृत्वेन **च** व्यपदिश्यते तथा ईश्वरनियतोऽपि जीवः कर्तेति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।। ८ ।।

४१. ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः ॐ

जीवस्य कर्तृत्वशक्तिः **परात्तु** परमात्मानमनुसृत्यैव तदधीनैवास्ति । कुतः । **तच्छ्रुतेः** । 'कर्तृत्वं करणत्वञ्च'[1] इति जीवकर्तृत्वस्येशाधीनत्वश्रवणादित्यर्थः ।। ९ ।।

४२. ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ

तुरवधारणे । यतः परमात्मा **विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः**। तादर्थ्ये चतुर्थी । विधिनिषेधशास्त्राऽऽवैयर्थ्याय स्वस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय च । **कृतप्रयत्नापेक्षः** जीवकर्मप्रयत्नयोग्यतामपेक्षमाण एव जीवं प्रेरयति न त्वनपेक्षः सन् अतो जीवशक्तेरीशाधीनत्वेऽपि तस्यापेक्षितकृतिमत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः ।। १० ।।

।। अंशाधिकरणम् ।। १८ ।।

४३. ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ

जीवः परमात्मनोंऽश एव । पितापुत्रत्वादिसम्बन्धेन केवलं तदुपजीवक-स्वरूपांशत्वेन च न तु न कदाचित् ईश्वरवद् उपजीव्यः । कुतः । **नाना-**

१. '**कर्तृत्वं करणत्वं च** स्वभावश्चेतना धृतिः ।
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' (पैङ्गिश्रुतिः)

व्यपदेशात् 'मां रक्षतु' इत्यादौ पितृत्वभ्रातृत्वादिनानाप्रकारेण जीवस्येश-सम्बन्धित्वोक्तेः । किञ्च यतः **एके** शाखिनः 'अन्यः परोऽन्यो जीवः'[१] इत्यादिना एनं जीवं परात् **अन्यथा** भिन्नत्वेन **अधीयते** पठन्ति । यतः अन्ये च शाखिनः 'ब्रह्म दाशाः'[२] इत्यादिना ब्रह्मणो **दाशकितवादित्वं** दाशकितवशब्दितजातिविशेषयुक्तजीवप्रभृतिभावम् । तदभेदमिति यावत् । दाशकितवादेव चाब्रह्मत्वमधीयते । अतोंऽशत्वरूपांशत्ववानित्यर्थः ।। १ ।।

४४. ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ

'पादोऽस्य'[३] इति श्रुतेश्च जीवः परमात्मांश इत्यर्थः ।। २ ।।

४५. ॐ अपि स्मर्यते ॐ

जीवस्यांशत्वं कृष्णादिभिः 'ममैवांशः'[४] इति स्मृत्या कथ्यते चेत्यर्थः ।।३।।

४६. ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ

जीवः **प्रकाशादिवत्** खद्योताद्यभिमानितेजोंऽशवत् । परमात्मनो भिन्नांशः । **परः** मत्स्यादिरूपी विष्णुस्तु । **नैवं** जीववद्भिन्नांशो न । **किन्तु प्रकाशादिवत्** कालाग्न्याद्यभिमानितेजोंऽशवत् ईशाभिन्नांश एवेत्यर्थः ।। ४ ।।

४७. ॐ स्मरन्ति च ॐ

स्मर्तारः जीवेशयोः भिन्नांशत्वाभिन्नांशत्वे 'एते स्वांशकलाः'[५] इत्यादिस्मृत्या कथयन्ति चेत्यर्थः ।। ५ ।।

४८. ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ

---

१. '**अन्यः परोऽन्यो जीवः** नासावस्य कुतश्चन । नायं तस्यापि कश्चन' (काषायणश्रुतिः)

२. '**ब्रह्म दाशाः** ब्रह्म कितवाः ब्रह्मैवेमे दाशाः' ३. (ऋ.१०–९०-३) ४. (भ.गी.१५–७)

५. '**एते स्वांशकलाः** पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रादिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे' (भागवत.१–३–२८)

यतो **ज्योतिरादिवत्** चक्षुर्गोलकादिस्थितापभ्रष्टदेवतादेः **तत्तद्देहसम्बन्धात्** सूर्यवरुणाद्यनुज्ञया तत्प्रवृत्त्यादेरिव जीवस्यापि तत्तद्देहसम्बन्धाद्धेतोः। **अनुज्ञा-परिहारौ** परमात्मानुज्ञाधीनप्रवृत्तिसम्बन्धपरिहारौ न तथा मत्स्यादेः। किन्तु **ज्योतिरादिवत्** सूर्यप्रभाद्यभिमानिनः यथा तदधीनप्रवृत्त्यादिमत्त्वं तथेशा-धीनप्रवृत्तिरेव अतोऽपि जीवः परमात्मनो भिन्नांशः। मत्स्यादिस्तु अभिन्नांश इति व्यवस्था सिद्धेत्यर्थः ॥ ६ ॥

४९. ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ

असन्ततेः जीवस्य सम्यक् शक्त्यभावात् मत्स्यादीनां तु तद्भावात्। **अव्य-तिकरः** जीवेशयोर्भिन्नाभिन्नांशत्वमित्युक्तार्थस्य व्यत्यासाभाव इत्यर्थः ॥७॥

५०. ॐ आभास एव च ॐ

चः समुच्चये। यतो जीवः परस्य **आभास एव**ः प्रतिबिम्ब एव। मत्स्यादिस्तु न तथा। अतोऽप्युक्तस्य न व्यत्यास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ अदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥

५१. ॐ अदृष्टानियमात् ॐ

अदृष्टपदोपलक्षितविद्याकर्मसंस्काराणामनियमात्। नियमो नामैकप्रकारता। अनियमोऽनेकप्रकारता। तथाच वैचित्र्यं वैचित्र्यात् प्रतिबिम्बभूतजीवाना-मपि देवदानवमानवादिवैचित्र्यं युज्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

५२. ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ

यतोऽ**भिसन्ध्यादिषु** कामक्रोधादिदोषेष्व**पि**। **एव**मदृष्टादिवैचित्र्यादेव वैचित्र्यं वाच्यम्। अत आवश्यकत्वाददृष्टवैचित्र्यमेव जीववैचित्र्यकारणम्। न दोषादिवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५३. ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ

ननु **प्रदेशात्** स्वर्गभूम्यादिस्थानवैचित्र्यादेव सुरनरादिजनवैचित्र्यमस्तु नादृष्टवैचित्र्यादिति **चेन्न**। कुतः? **अन्तर्भावात्** स्थानवैचित्र्ये किं कारणमिति कारणान्वेषणे तत्कारणस्यादृष्टवैचित्र्य एवान्तर्भावात् तद्रूपत्वात् । अत आवश्यकत्वाददृष्टवैचित्र्यमेव सुरनरादिवैचित्र्यनियामकमित्यर्थः ।। ५ ।।

इति श्रीजगन्नाथयतिविरचितायां सूत्रदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।। २ ।। ३ ।।

—०—

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ तथा प्राणाः ॐ

यथा आकाशादयः विष्णोरुत्पद्यन्ते । **तथा प्राणाः** इन्द्रियाण्यपि उत्पद्यन्त एव न त्वनुत्पत्तिमन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ

प्राणा एवानादय इत्यनादित्वश्रुतिः **गौणी** अमुख्या सूक्ष्मरूपेणानुत्पत्तिविषया । कुतः? **असम्भवात्** इन्द्रियाणां मुख्यानादित्वायोगात् । 'एतस्मात्' इति श्रुत्ययोगाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ

'स इदं सर्वमसृजत'[1] इति **प्रतिज्ञानुपरोधात्** प्रतिज्ञानुसाराच्च प्राणा उत्पाद्यन्त इत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ तत्प्रागधिकरणम् ॥ २ ॥

४. ॐ तत्प्राक् श्रुतेश्च ॐ

तदनुत्पत्तीति स्मृतिसमुच्चये चशब्दः । तस्य मनसः । तेभ्योऽन्येन्द्रियेभ्यः **प्राक्** पूर्वम् उत्पन्नत्वेन । **श्रुतेः** 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च'[2] इति श्रवणात् । मन उत्पत्तिमदेव न त्वनुत्पत्तिमदित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. (तै.२–६)　　२. 'जायते प्राणो **मनस्सर्वेन्द्रियाणि च**' (मुं. २–१–३)

॥ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

५. ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ

वाचः वागिन्द्रियस्य **तत्पूर्वकत्त्वात्** 'मन एव पूर्वरूपम्'[१] मनःकारणकत्व-श्रवणाद् वागिन्द्रियमुत्पत्तिमदेव न त्वनुत्पत्तिमदित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

६. ॐ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ

चशब्दः सप्तप्राणास्त्ववगतेरिति प्रमाणसमुच्चये । **गतेः** ज्ञानस्य । जनकानीन्द्रियाणि **सप्त** सप्तसङ्ख्याकानीति निर्णय एव । न त्वनिर्णयः । कुतः **विशेषितत्वात्** 'सप्त प्राणाः'[२] इति श्रुतौ गुहाशयां बुद्ध्यर्थं निहिताः विशेषणयुक्ततया निर्दिष्टत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

७. ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ

तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतकः । यतो **हस्तादयस्तु** हस्तादीन्द्रियाणि तु । **स्थिते** स्थितं कर्म । तादर्थ्ये सप्तमी । कर्मार्थानि । **अतः** अस्मद्वैलक्षण्यात्तानि । **एवं** ज्ञानेन्द्रियसहभावेन **न** पठितानि । अतस्तेषां सप्तता सिद्धैवेत्यर्थः ॥२॥

॥ अण्वधिकरणम् ॥ ५ ॥

८. ॐ अणवश्च ॐ

प्राणाः इन्द्रियाणि **अणवः** स्वतोऽणूनीत्यर्थः । न केवलमणूनि किन्तु तेजसा व्याप्तानि चेति **च**शब्दार्थः ॥ १ ॥

॥ श्रेष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

९. ॐ श्रेष्ठश्च ॐ

---

१. **'मन एव पूर्वरूपं** वागुत्तररूपम्' (ऐ.आ.३–१–१)

२. '**सप्त प्राणा** प्रभवन्ति तस्मात्' (मुं.२–१–८)

यथेतरे प्राणा उत्पद्यन्ते एवं **श्रेष्ठः** मुख्यप्राणोऽपि विष्णोरुत्पद्यत एव न त्वनुत्पत्तिमानित्यर्थः ॥ १ ॥

१०. ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॐ

वायुक्रिये बाह्यवायुचेष्टाख्यकर्मणी **न** । 'एतस्मात्'[१] इति प्राणोत्पत्ति-श्रुतिप्रतिपाद्ये **न** भवतः । किन्तु मुख्यवायुरेव तत्प्रतिपाद्यः । कुतः पृथगुपदेशात् 'स प्राणमसृजत'[२] इत्यादौ मुख्यवायूत्पत्तेः वायुक्रियोत्पत्तिभ्यां सकाशात् पृथक् श्रवणादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

११. ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॐ

तुशब्द एवार्थे । मुख्यप्राणोऽपि चक्षुरादिवत् परमात्माधीन एव न तु स्वतन्त्रः । कुतः । **तत्सहशिष्टयादिभ्यः** तैश्चक्षुरादिभिः सह मुख्यवायोरपि 'सर्वं ह्येवैतत्'[३] इति श्रुतौ पराधीनत्वोक्तेः । सर्वकर्तेत्यादिवचनोक्त-युक्तिभ्यश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

१२. ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॐ

मुख्यप्राणस्य करणत्वात् । कर्तृप्रयोज्यत्वरूपकरणाभिन्नत्वात् चक्षुरादीनां तद्रूपत्वाच्च अस्मादेव वैलक्षण्यान्मुख्यस्येतरेभ्य उत्तमत्वसिद्धेः । **न दोषः** मुख्यप्राणस्वातन्त्र्यवाचिश्रुतेरवान्तरेश्वरपरत्वाभावदोषो नास्ति । कस्मादेवं कल्प्यत इति चेत् । **हि** यस्मात् । 'तानि ह वा'[४] इति श्रुतिस्**तथा** उक्त-प्रकारेण । **दर्शयति** ज्ञापयति । तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**एतस्माज्जायते** प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' (मुं.२–१–३)

२. '–खं वायुर्ज्योतिरापः तपो मन्त्राः कर्म' (प्र.६–४)

३. '**सर्वं ह्येवैतत्** परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च ।
स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोति' (गौपवनश्रुतिः)

४. '**तानि ह वा** एतानि सर्वाणि करणान्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्या-चक्षते' (माण्डव्यश्रुतिः)

॥ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

१३. ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ

मनोवत् मनस इव । यथा मनसः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचेतनाख्यपञ्चप्रकारोपेतत्वं तथा मुख्यप्राणोऽपि **पञ्चवृत्तिः** प्राणापानादिपञ्चरूपवान् । कुतः यस्मात् 'अथ पञ्चवृत्त्या'[१] इति श्रुतौ तथा **व्यपदिश्यते** प्रतिपाद्यते । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अण्वधिकरणम् ॥ ९ ॥

१४. ॐ अणुश्च ॐ

मुख्यप्राणः प्राणरूपेणा**णुः** । वायुरूपेण व्याप्तश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

१५. ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ

ज्योतिराद्यधिष्ठानमित्यावर्तते । तत्त्वित्यन्वयः । तथाच **ज्योतिराद्यधिष्ठानं** अग्न्यादिभूतप्रेरकं **तत्** ब्रह्मैव । ज्योतिराद्यधिष्ठानं च चक्षुरादिप्रेरकं न जीवः । कुतः? तदामननात् 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्'[२] इत्यादिना तथा प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १ ॥

१६. ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ

---

१. '**अथ पञ्चवृत्त्यै**तत्प्रवर्तते । प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्व्यान उदानादुदानः समानादेव समानः' (कौण्डिन्यश्रुतिः.)

२. अथाध्यात्मं यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ **यश्चक्षुषि तिष्ठं**श्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ (बृ.५.७.१६–१८)

परमात्मा स्वप्रयोज्यैरेव चक्षुरादिभिः करणैः **प्राणवता** जीवेन कर्त्रा दर्शनादि कारयति न जीवप्रयोज्यैः । कुतः? **शब्दात्** 'एष ह्यनेन'[1] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

१७. ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ

चक्षुरादीनां ब्रह्मकरणत्वेऽपि **तस्य** जीवस्य करणस्य **च** तयोः सम्बन्धस्य च **नित्यत्वात्** । तद्विवक्षया जीवकरणत्वश्रुतिरप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१८. ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ

श्रेष्ठात् मुख्यप्राणात् **अन्यत्र** ये प्राणाः । **त** ए**वेन्द्रियाणि** न तु मुख्यप्राणोऽपि । कुतः **तद्व्यपदेशात्** 'द्वादशैवेन्द्रियाणि'[2] इति श्रुतौ तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

१९. ॐ भेदश्रुतेः ॐ

मुख्यप्राणस्य सर्वकर्तृत्वकारयितृत्वरूपभेदकधर्मस्यान्येषां तदभावस्य 'स्थित एव हि'[3] इति श्रुतौ श्रुतत्वात् न तस्य चक्षुराद्यविशेष इत्यर्थः ॥ २ ॥

२०. ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ

मुख्यप्राणस्य तदितरप्राणानाञ्च केवलेश्वराधीनत्वेश्वरजीवोभयाधीनत्वरूप-वैलक्षण्यसत्त्वाच्च न तस्येन्द्रियत्वं किन्तु चक्षुरादीनामेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. '**एष ह्यनेन** आत्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मनयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरिति' (भाल्लवेयश्रुतिः)

२. '**द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः** प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतामिन्द्रियाणां हि नियन्ता प्राण एकराट्' (पौत्रायणश्रुतिः)

३. '**स्थित एव हीदं** मुख्यप्राणः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति नबालयन्ति न धत्ते न धारयन्ति तानि ह वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानि' (पौत्रायणश्रुतिः)

॥ सञ्ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

२१. ॐ सञ्ज्ञमूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ

तुशब्दोऽवधारणे। **सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्ति**र्नामरूपात्मकदेहेन्द्रियप्रपञ्चोत्पत्तिः। **त्रिवृत्कुर्वतः** पृथिव्यप्तेजसां मिश्रीभावं कुर्वतः परमात्मनः सकाशादेव भवति। न विरिञ्चात्। कुतः? **उपदेशात्** 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ मांसाधिकरणम् ॥ १३ ॥

२२. ॐ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॐ

भौममित्युपलक्षणम्। यच्छरीरे कठिनं **मांसादि** तदेव **भौमं** पार्थिवं न सर्वशरीरम्। किं तर्हि **यथाशब्दं** 'यत्कठिनं सा पृथिवी'[२] इति श्रुतिमनुसृत्य। शरीरे **इतरयोः** अप्तेजसोश्च कार्यं शोणितमज्जादिरूपमङ्गीकार्यम्। यथा मांसादिकं भौमं पृथिवीकार्यम्। न केवलं पृथिवीकार्यं किन्नामेतरयोरप्तेजसोश्च कार्यं यथाश्रुत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

२३. ॐ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ

पार्थिवमाप्यं तैजसमिति विशेषोक्तिस्तु **वैशेष्यात्** पृथिव्यादिभूतानां तत्तच्छरीरविशेषसंयोगमपेक्ष्य युज्यते। अतः न तद्विरोध इत्यर्थः। एतदध्यायोक्तसर्वस्यार्थस्यावधारणार्थमध्यायान्ते द्विरुक्तिः ॥ २ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिविरचितायां सूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

---

१. '**सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः** नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' (तै.आ.३-१२)

२. '**यत्कठिनं सा पृथिवी** यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेजः' (गर्भ. ३)

॥ सूत्रदीपिका ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ

तदन्तरप्रतिपत्तौ शरीरान्तरप्राप्त्यर्थम् । जीवः **सम्परिष्वक्तः** पृथिव्यादिभूतसंयुक्त एव । **रंहति** इमं देहं परित्यज्य लोकान्तरं गच्छतीति ज्ञायते । कुतः? **प्रश्ननिरूपणाभ्यां** 'वेत्थ यथा'[१] इति श्वेतकेतुमृषिं प्रति प्रवाहणस्य राज्ञः प्रश्नात् । तथा 'इति तु'[१] इति प्रवाहणोक्तपरिहाराच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

२. ॐ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ

जीवः सर्वभूतपरिष्वक्त एव गच्छति । नाद्भिरेव । आप इति विशेषोक्तिस्तु **त्र्यात्मकत्वात्** अपां क्षितिसलिलानलात्मकत्वात् । तेष्वप्यपां **भूयस्त्वात्** बाहुल्यात् युज्यते । अतो न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

३. ॐ प्राणगतेश्च ॐ

भूतव्याप्तप्राणशब्दितेन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रवणाच्च । जीवो भूतसम्परिष्वक्त एव गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**वेत्थ यथा** पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छां.५-३-९)

॥ अग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

४. ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॐ

अग्न्यादिगतिश्रुतेः प्राणानां यत्रेति अग्न्यादीन् प्रति गमनस्योक्तेर्न जीवेन सह गमनम् **इति चेन्न**। कुतः **भाक्तत्वात्** 'यत्र'[१] इति श्रुतेः प्राणभागविषयत्वा-दित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

५. ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॐ

प्रथमे तस्मिन्नित्युपक्रमे। **प्रथमे** द्युनामके। प्रथमाग्नौ होमश्रवणात् भूतानां जीवसाहित्यश्रवणाभावाच्च। न जीवो भूतसहितो गच्छति **इति चेन्न**। कुतः? **हि** यतः। **ता एव** प्रस्तुता आप एवोपक्रमगतश्रद्धाशब्देनोच्यन्ते। अतः तत्कुतः **उपपत्तेः** 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति'[२] इत्युपसंहारोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

६. ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ

अश्रुतत्वात् भूतानां जीवेन सह गमनस्य 'अग्निं वागप्येति' इतिवत् प्रत्यक्षश्रवणाभावान्न तेषां सह गमनम् **इति चेन्न**। कुतः 'अथैनम्'[३] इति श्रुत्या **इष्टादिकारिणां** यागहोमकृताम्। **प्रतीतेः** प्रत्यक्षत एव भूतवियोग-सहयोगयोरवगमादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

७. ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॐ

---

१. 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' (बृ.५-२-१३)

२. ' इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छां.५-३-९.)

३. 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतैर्विचरति' (कौण्डिण्यश्रुतिः)

काम्यकर्मिणां उक्तममृतत्वं **भाक्तं अमुख्यम्** । कुतः **अनात्मवित्त्वात्** तेषामब्रह्मज्ञानित्वात् । वाशब्देन जिज्ञासुज्ञानिकृताकाम्यकर्मजन्यामृतत्वमपि न संसारनिवृत्तिरूपमुख्यामृतत्वरूपम् । किन्तु अन्तःकरणशुद्ध्यानन्दातिशय-रूपनिरतिशयपरममुख्यमिति पक्षद्वयं सूचयति । कुत एतत् **हि** यस्मात् । 'अमृतो वा'[१] इति, 'स एनमिति'[२], 'कर्मणा'[३] इति, 'आत्मानम्' इति च श्रुतिः **तथा** उक्तार्थान् **दर्शयति** प्रतिपादयति । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

८. ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ

कृतात्यये कृतस्य कर्मणः स्वर्गादौ भोगेन **अत्यये** क्षये सति । **पुनरनुशयवान्** भुक्तशेषवानेवेमं लोकं प्रत्यागच्छतीति ज्ञायते । कुतः **दृष्टस्मृतिभ्याम्** । 'ततः शेषेण'[४] इति दृष्टशब्दितश्रुतेः । 'भुक्तशेष–'[५] इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

९. ॐ यथेतमनेवञ्च ॐ

जीवेन **यथा** येन मार्गेण स्वर्गादिकम् । **इतं** प्राप्तम् । तथा तेन । **अनेवं** अन्येन मार्गेण **च** । जीव इमं लोकमागच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**अमृतो वाव** सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः'

२. '**स एनमविदितो** न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवं विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' (बृ.३–४–१५)

३. '**कर्मणा** ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतत्वं नयन्ति'

४. '**ततः शेषेणे**मं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छति'

५. '**भुक्तशेषानुशयवा**निमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आ चतुर्दशमाद्वर्षात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।
अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति ॥

॥ चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

१०. ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॐ

गतागतं न यज्ञादेर्भवति । किन्तु **चरणात्** यज्ञाङ्गभूताचारादेव । चरणाचार इति श्रुतेः **इति चेन्न** । कुतः यतः श्रुतिः **तदुपलक्षणार्था** जहत्स्वार्थलक्षणया यज्ञाचारोभयप्रतिपादिकेति **कार्ष्णाजिनि**राचार्यो मन्यते । अत इत्यर्थः ॥१॥

११. ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ

उपलक्षणार्थत्वे चरणशब्दस्य **आनर्थक्यम्** । कुतः रमणीयकपूयपदाभ्यामेव कर्मोपलक्षणसम्भवात् **इति चेन्न** कुतः **तदपेक्षत्वात्** तस्य साध्वसाधुयज्ञादिमत्त्वस्य तदपेक्षत्वात् आचारादिसापेक्षत्वात् । तथाच तद्बोधार्थं तत्पदसार्थक्यं सम्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१२. ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॐ

सुकृतदुष्कृते साध्वसाधुकर्मणी **एव** श्रुतिस्थचरणशब्दवाच्ये न तु तदङ्गाचरणम् **इति बादरिः** आचार्यो मन्यत इत्यर्थः । तुशब्दात् स्वशब्दात् स्वसिद्धान्तोऽपि स एव इति सूचयति ॥ ३ ॥

॥ अनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१३. ॐ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ

चशब्दो दुःखान्तरसमुच्चये । न केवलमिष्टादिकारिणामेव गतागतं किन्त्विष्टशब्दितयागादिकर्मविरुद्धपापकारिणाम् **अपि** । कुतः यतः **श्रुतं** 'तद्य इह'[1] इति श्रुत्या तथोक्तम् । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१४. ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॐ

१. '**तद्य इह** शुभाकृतो ये चाशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयावर्तन्ते पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्ति' (भाल्लवेयश्रुतिः)

तुशब्दोऽवधारणे । सप्तमी द्वितीयार्थे । **संयमने** नरके । सम्यग्यमशासनम् **अनुभूय** एव स्थितानाम् **इतरेषामि**ष्टादिकारिभ्योऽन्येषां मध्ये **आरोहावरोहौ** केषाञ्चिदारोहः नरकादुत्थानं केषाञ्चिदवरोहः ततोऽपि नीचस्थाने नित्यनरके पातो भवति। कुतः **तद्गतिदर्शनात्** तेषां अनिष्टादिकारिणां तद्गतेः एवंविधगतेः दर्शनात् 'सर्वे'[१] इति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

१५. ॐ स्मरन्ति च ॐ

स्मृतिकर्तारः उक्तमर्थं 'गच्छन्ति' इत्यादिस्मृतिभिः प्रतिपादयन्ति च इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अपि सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

१६. ॐ अपि सप्त ॐ

स्मर्तारः रौरवादिसप्तविधान् अपि नरकान् 'रौरवः'[२] इति स्मृतिभिः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

१७. ॐ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॐ

चशब्दो दुःखानुभवं विनैवेत्यर्थसूचकः। तथाच **तत्रापि** नरकेऽपि। **तद्व्यापारात्** दुःखानुभवं विनैव तस्येश्वरस्य प्रेरणाख्यव्यापारसत्वात् **अविरोधः**। ईश्वरस्य

१. सर्वे इत्यतः परं 'इह' इति मुद्रितपुस्तके अधिकं दृश्यते। अन्वयस्तु मृग्यः।
'**सर्वे** वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तार शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैवेत उन्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् वज्रं वा एतदित्याहुरथ येऽन्ये ब्रह्मद्विषः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ति' (कौण्ठरव्यश्रुतिः)

२. '**रौरवो**ऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा।
कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च॥
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ।
इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्तरोत्तरम्।
एतानि क्रमशो गत्वैवारोहोऽथावरोहणम् ॥ (भारते)

नरके स्थित्वा तत्स्थजीवानियन्तृत्वे 'सर्वं'[१] इति श्रुतिविरोधः । तन्नियन्तृत्वे दुःखभोक्तृत्वमित्युभयविरोधो नेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

१८. ॐ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॐ

तुशब्दोऽवधारणे । 'अथैतयोः पथोः'[२] इति श्रुतावेतयोरित्यस्य ज्ञान-कर्मणोरित्येवार्थः । न तु धूमार्चिरादिमार्गयोरिति । येन जीवस्य फलस्वातन्त्र्यं स्यात् । कुतः **प्रकृतत्वात्** । 'तद्य इत्थम्'[३] इति तयोरपि प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न तृतीयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

१९. ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ

तृतीये 'तिर्यग्यातना तमः'[४] इत्युक्ताधोगतिषु तृतीये तमसि । **न** सुखमस्तीति शेषः । कुतः **तथोपलब्धेः** तथा प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

२०. ॐ स्मर्यतेऽपि च लोके ॐ

अन्धे तमसि सुखराहित्यं 'नान्धे तमसि'[५] इति स्मृतिकर्त्रा **स्मर्यते च** स्मृत्या च प्रतिपाद्यते । किञ्चैतत् **लोकेऽपि** लोकदृष्टव्याप्तिकानुमानेनापि सिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. 'सर्वं विसृजति सर्वं विलापयति सर्वं रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्टः' (कौषारवश्रुतिः)

२. 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' (छां.५-१०-८)

३. 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति । अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' (छां.५-१०-१)

४. 'अथाविद्वानकर्माऽवागच्छति । त्रिधा ह वावाग्गतिस्तिर्यग्यातना तम इति । द्वे वा सुखानुवृत्ते न तमस्सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं भवति'

५. 'तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते ।
नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चन' (भविष्यत्पर्व)

२१. ॐ दर्शनाच्च ॐ

तृतीये सुखराहित्यं हिरण्यगर्भप्रत्यक्षाच्च सिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२२. ॐ तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॐ

तृतीय इत्यावर्तते । **तृतीये** तमसि । तत्रापि **तृतीये** अन्धे तमसि तद्विषये । यः **शब्दः** । तेन **संशोकजस्य** सम्यक् शोकजस्य । मोहस्य **अवरोधः** प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

२३. ॐ स्मरणाच्च ॐ

तमस्त्रैविध्यस्य तृतीयतमसः श्रवणे श्रोतृमोहप्राप्तिश्च 'महातमः'[१] इति स्मृत्या तदुभयं सिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

२४ ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ

कर्मणि **तत्स्वाभाव्यापत्तिः** तस्य धूमादिदेवस्य स्वाभाव्यस्य स्वभावसदृशस्वभावस्य । प्राप्तिरेव । न तदैक्यं तत्पदप्राप्तिर्वा । कुतः **उपपत्तेः** अन्यस्यान्यैक्यादृष्ट्याऽस्यैवार्थस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

२५. ॐ नातिचिरेण विशेषात् ॐ

स्वर्गान्निर्गतः कर्मी **नातिचिरेण** अचिरेणैव । भूमावागत्य ब्राह्मणादियोनिं प्राप्नोति । न चिरेण । कुतः **विशेषात्** 'तद्य इह'[२] इति विशेषवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ **महातमस्त्रिधा** प्राक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् ।
श्रवणादेव मूर्छादिरधरस्य पतो भवेत् ।
तस्मान्न विस्तरेणैतत् कथ्यते राजसत्तम ॥ (कौर्म.)

२. '**तद्य इह** रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते' (छां.५–१०–७)

॥ अन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

२६. ॐ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॐ

कर्मिणां **अन्याधिष्ठिते** अन्यजीवाभिमन्यमानव्रीह्यादिशरीरे प्रवेश एव न तु तदभिमानित्वम् । येन दुःखं स्यात् । तर्हि 'व्रीहियवाः' इत्यभेदोक्तिः कथमित्यत उक्तम्– **पूर्ववत्** इति । यथा 'धूमो भूत्वा'[1] इत्यादौ धूमादिभावोक्तिः तथा । कुत एतत् **अभिलापात्** 'सोऽवाग्गतः'[2] इति श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

२७. ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ

हिंसारूपत्वाद् यज्ञस्य कर्मासिद्धं दुःसाधनम् इति चेन्न । कुतः शब्दात् श्रुतिवाक्यविहितत्वादित्यर्थः ॥

॥ रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

२८. ॐ रेतःसिग्योगोऽथ ॐ

कर्मिणः प्रथमं **रेतःसिग्योगः** रेतःसिचा पित्रा योगः सम्बन्धः । तत्प्रवेश इति यावत् । **अथ** अनन्तरम् । मातृप्रवेशो भवति न तु प्रथममेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

२९. ॐ योनेः शरीरम् ॐ

ल्यब्लोपे पञ्चमी । कर्मी पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्यैवाथ तत्र शरीरं लभते न तद्विनेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

---

१. 'धूमो भूत्वा ॥ भवति' (छां.५-१०-५)

२. 'सोऽवाग्गतः स्थावरान् प्रविश्याभोगेनैव व्रजन् स्थूलं शरीरमेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्ते' (कौषारवश्रुतिः)

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ

हि यस्मात् 'अथ रथान्'[१] इति श्रुतिः **सन्ध्ये** जाग्रत्सुषुप्तिसन्धौ भवतीति स्वप्ने भगवतः सृष्टिम् **आह** । अतः **सृष्टिः** स्वप्नपदार्थसृष्टिः । भगवत एव जायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ

चो यतः । **एके** शाखिनः । एनं भगवन्तम् । 'य एषु सुप्तेषु'[२] इति स्वप्नपदार्थ**निर्मातारम्** आमनन्ति । अपरे च **पुत्रादयः** । तस्माद् विष्णोरेव जायन्त इति वदन्ति । तस्माद् विष्णोरेव स्वाप्नसृष्टिरित्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ

तुरेवार्थे । सन्ध्यं **मायामात्रं** निमित्तोपादानभूताभ्यां मायाशब्दितेच्छावासनाभ्यामेव निर्मितं न बाह्यकारणकम् । कुतः **कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** बाह्यवत् सम्यगनभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॐ

---

१. 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' (बृ.६-३-१०)

२. 'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामङ्कामं पुरुषो निर्मिमाणः' (कठ.२.२.८)

चो यनः । स्वाप्नपदार्थः **सूचकः** शुभाशुभज्ञापकः । अतोऽपि नासत्यः । तत्कुतः 'यदा'[१] इति श्रुतेः । प्रत्यक्षतः फलदर्शनाचेति **हि** शब्दः । किञ्च **तद्विदः** स्वाप्नविदो व्यासादयः **आचक्षते च**। 'यदा'[१] इति श्रुतौ स्वाप्नार्थाना-मर्थक्रियाकारित्वं वदन्त्यतोऽर्पीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

५. ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ

हि यस्मात् । **ततः** परमात्मनः सकाशात् । **अस्य** जीवस्य । **बन्धविपर्ययौ** बन्धमोक्षौ भवतः । तस्मात् **पराभिध्यानात्तु** परमात्मेच्छयैव । सन्ध्यं **तिरोहितं** लीनं भवति । न कारणान्तरादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

६. ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ

देहयोगाद्वासोऽपि देहाभिमानेनावस्थितिरूपजाग्रदवस्थाऽपि पराभिध्या-नादेव भवति नान्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

७. ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ

अस्य जीवस्य **नाडीषु आत्मनि** नाडीस्थिते परमात्मन्येव । **तदभावः** जाग्रत्स्वप्नयोरभावः । सुषुप्तिर्जायते । तस्य तदा तत्प्रवेशो भवति । कुतः **तच्छ्रुतेः** 'आसु तदा नाडीषु'[२] इति श्रुतेः तथा श्रवणादित्यर्थः । ह इत्यस्यार्थस्य युक्ततामाह ॥ १ ॥

---

१. '**यदा कर्मसु** काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने' (छां.५-२-९)

२. '**आसु तदा नाडीषु** सुप्तो भवति' (छां.८-६-३)

॥ प्रबोधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

८. ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ

अस्य जीवस्य **प्रबोधः** सुप्तेरुत्थानम् । **अस्मात्** परमात्मन एव भवति नान्यतः । कुतः 'एष एव'[१] इति श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

९. ॐ स एव च कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॐ

चशब्दोऽप्यर्थे । **स एव** ईश्वर एव । सर्वेषामपि सर्वदा सर्वावस्थाप्रेरकः । न देशकालान्तरेऽन्यः । कुतः **कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः** 'एष ह्येव'[२] इति कर्मणामीशाधीनत्वश्रुतेः । प्रदर्शक इत्यनुकूलस्मृतेश्च । 'एषः'[३] इति शब्दाच्चात्मानमिति विधेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

१०. ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ

मुग्धे मूर्छायाम् । जीवस्य **अर्धसम्पत्तिः** परमात्मन्यर्धप्रवेशः । कुतः **परिशेषात्** प्रसक्तप्रतिषेधपूर्वकानुमानादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

११. ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ

परस्य परमात्मनः **स्थानतोऽपि** अक्ष्यादिस्थानभेदादपि । **उभयलिङ्गं** भिन्नरूपम् । **न** अस्ति । किन्तु सर्वत्र सर्वस्थानेषु स्थितं रूपमेकमेव । कुतः **हि** यस्मात् । 'सर्वेषु'[४] इति श्रुतिरत्रास्ति । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. **'एष एव सुप्तं प्रबोधयत्यतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परमः'** (कौण्डिन्यश्रुतिः)

२. **'एष ह्येव साधु कर्म कारयति'** (कौ. ३-८)

३. **'एष स्वप्नान् प्रदर्शयत्येष प्रबोधयत्येष एव परम आनन्दः'**

४. **'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते'** (ऐ.आ. ३-२-३)

१२. ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ

भेदात् 'कार्यकारणबद्धौ'[1] इति स्वप्नजाग्रदनुभवजनकत्वरूपभेदकत्वधर्म-श्रवणात् विश्वादिरूपाणां नाभेद **इति चेन्न** । कुतः **प्रत्येकं** परस्परम् । तेषां रूपाणाम् । **अतद्वचनात्** 'एष त आत्मा'[2] इत्यभेदश्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

१३. ॐ अपि चैवमेके ॐ

यत **एवम्** अभेदं चशब्दादनन्तरूपत्वं **चैके** शाखिनः 'अमात्रः'[3] इति श्रुतौ पठन्ति । **अपि** अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदाद् युज्यते इत्यर्थः ॥३॥

॥ अरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

१४. ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ

ब्रह्म **अरूपवदेव** प्राकृतरूपरहितमेव । कुतः **तत्प्रधानत्वात्** प्रकृत्याद्युत्त-मत्वात् । **हिशब्दसूचितास्थूलमिति**[4] श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

१५. ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ

चो हेतुसूचकः । **प्रकाशवत्** लोकविलक्षणचक्षुरादिप्रकाशे नास्ति प्रकाश इति व्यवहारस्येव । **अवैयर्थ्यं** न ब्रह्मणो रूपित्वश्रुतीनामप्रामाण्यम् । कुतः तस्यारूपित्वेऽपि विलक्षणरूपित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २ ॥

१६. ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ

---

१. '**कार्यकारणबद्धौ** ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यतः' (मां.२-१६)

२. '**एष त आत्मा**ऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ.५.७.३)

३. '**अमात्रो**ऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमश्शिवः ।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः' (मां.४-७)

४. '**अस्थूलमनणु**' (बृ.५-८-८)

यत 'ऐकात्म्य–'[1] इति श्रुतिः ब्रह्मणः तन्मात्रं विज्ञानानन्दैकस्वरूपं रूपम् **आह** वक्तीत्यर्थः । अतो न वैलक्षण्यानिरुक्तिरिति चशब्दार्थः ॥ ३ ॥

१७. ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ

चो यतः । **चः** समुच्चये । न केवलं ब्रह्मणः आनन्दाद्यात्मकत्वं **दर्शयति** । किन्तु 'तद्विज्ञानेन'[2] इति श्रुतिः ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकत्वमपि दर्शयति प्रतिपादयति । **अथो** इत्यर्थान्तरवाचि । **अथो** विज्ञानस्य **अपि** ब्रह्मरूपत्वं **स्मर्यते** व्यासादिभिः 'शुद्धस्फटिक–'[3] इत्यादिना । अतो न ज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वमप्रामाणिकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ उपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

१८. ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ

अत एव ईशतद्रूपाणामभेदोक्तेरेव । **अत एव** चेतनत्वादिहेतोरेव । **उपमा** जीवस्य मत्स्यादिसाम्यम् । मत्स्यादिवदीश्वराभेद इति चेत् । नेति शेषः । **चशब्देन** भिन्नत्वसाम्ये समुच्चिनोति । कुतः यतः **सूर्यकादिवत्** यथा जलप्रतिबिम्बितसूर्यकादेः सूर्यादिप्रतिबिम्बत्वाद् भिन्नत्वं तथा जीवस्य प्रतिबिम्बत्वात् भिन्नत्वमित्यर्थः । **यद्वा** । **अत एव** मत्स्यादीनां ब्रह्मणो ज्ञानादिगुणैरविशेषोक्तेरेव । **अत एव सूर्यकादिवत्** । **उपमा** सूर्यकाद्युपमा । जीवस्य मत्स्यादितुल्यांशत्वे तदविशेषापत्तेरेव उपमा ब्रह्मप्रतिबिम्बतेत्यर्थः । **अत एव** ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वादेव **सूर्यकादिवत्** न ब्रह्माभिन्नो जीव इति चशब्दार्थः । अधवा । **अत एव** प्रकृताभ्यां तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेव । **उपमा सूर्यकादिवत्** इत्युपमा । जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वात् नोपाध्यधीनत्वादिना न तन्निवृत्त्या प्रतिबिम्बतानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्**' (मां.२-७)

२. '**तद्विज्ञानेन** परिपश्यन्ति धीराः आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' (मुं.२-२-८)

३. '**शुद्धस्फटिकसङ्काशं** वासुदेवं निरञ्जनम् ।
चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेः' (मात्स्ये)

॥ अम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

१९. ॐ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॐ

सादृश्यार्थे वतिः । सादृश्यं स्नेहाख्यविशेषेण विवक्षितम् । तथाच यतः **अम्बुवदग्रहणात्** स्नेहसहितमाहात्म्यज्ञानाभावात् । भक्तिं विनेति यावत् । **तथात्वं** सुखाद्यात्मकत्वरूपेश्वरसादृश्यम् । न तु सम्यग्व्यज्यते । अतो भक्तिरेव सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिजनिकेति तदर्थं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

२०. ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ

वृद्धिह्रासभाक्त्वं भक्त्यादेः साधकेष्वाधिक्यन्यूनता न तावदङ्गीकार्यम् । कुतः **अन्तर्भावात्** महदल्पफलवतां ब्रह्मादीनामन्येषां च भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । तथापि कुतो वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । एवं भक्तितारतम्ये सत्येव । **उभयसामञ्जस्यात्** उभयान् महदल्पफलान् ब्रह्मादिजीवान् प्रति फलदातुरीश्वरस्य **सामञ्जस्यात्** वैषम्येन फलदानस्य भक्तितारम्येन युक्तत्वात् । अन्यथा अयुक्तत्वात् । अतस्तदङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

२१. ॐ दर्शनाच्च ॐ

'अथात'[1] इति श्रुतौ 'यथा'[2] इति स्मृतौ च फलतारतम्यदर्शनात् उक्तत्वाच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ प्रकृताधिकरणम् ॥ १३ ॥

२२. ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ

---

१. '**अथात** आनन्दस्य मीमांसा भवति' (तै.२-८)

२. '**यथा** भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिना लिङ्गभेदने'

हि यतः । 'नैतावदेना'[1] इति श्रुतिः **प्रकृतैतावत्त्वं** प्रकृतस्य सृष्ट्यादि-कर्तृत्वस्य । एतावत्त्वं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रपर्यवसितत्वम् । **प्रतिषेधति** निराचष्टे । **ततः** सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् । **भूयः** अधिकम् । पालकत्वं **च ब्रवीति** । अतः पालकत्वात् सृष्टिं चेति सूचितपालकत्वाख्यं महिमान्तरमपि हरेरस्तीति ज्ञापयतीत्यर्थः । चशब्देन 'सृष्टिं च'[2] इति स्मृतिः सूचिता ॥ १ ॥

॥ अव्यक्तत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

२३. ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ

तत् ब्रह्म । **अव्यक्तं** पुरुषप्रयत्नेन द्रष्टुमशक्यस्वभावम् । कुतः **हि** यस्मात् । **अव्यक्तं** च 'निष्कलम्'[3] इति श्रुतिस्तथा **आह** तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

२४. ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ

अपि भक्तिरहिताराधनेनापि न ब्रह्म व्यक्तीकर्तुं शक्यम् । कुतः **संराधनेऽपि** सम्पूजनेऽपि । अव्यक्तत्वस्य **प्रत्यक्षानुमानाभ्यां** ज्ञानिप्रत्यक्षसूक्ष्मत्व-हेतुकानुमानाभ्यां सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

२५. ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ

चो नञर्थः । **प्रकाशवत्** यथाग्नेः स्थूलसूक्ष्माभ्यां व्यक्तत्वाव्यक्तत्वे । तथा ब्रह्म न किन्तु स्वतोऽव्यक्तमेव । कुतः यतः **अवैशेष्यं** ब्रह्मणि स्थूलसूक्ष्मत्व-विशेषो नास्ति । अत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

२६. ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ

---

१. '**नैतावदेना** परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति' (ऋ.१०-३१-८)

२. '**सृष्टिं च** पालनं चैव संहारं नियमं तथा ।
एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिः' (ब्रह्माण्ड)

३. 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च **निष्कलम्** ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाक्षयो भवेत्' (कौण्ठरव्य.)

प्रकाशश्च अपरोक्षज्ञानाश्च । **कर्मणि** विषयभूते ब्रह्मणि । **अभ्यासात्** श्रवणादेरावर्तनात् । भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

२७. ॐ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॐ

अतः अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे प्रमाणसद्भावात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्या । **अनन्तेन** अपरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा तत्प्रसादेनाव्यक्तस्यापरोक्ष्यं भवतीति ज्ञायते । न केवलमनुपपत्तिमात्रात् किं तर्हि । **हि** यस्मात् । **तथा लिङ्गं** तस्याभिध्यानादित्युक्तमीशप्रसादस्य बन्धनिवृत्तिहेतुत्वरूपम् । प्रसादस्य दर्शनहेतुत्वज्ञापकमस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

२८. ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ

ब्रह्म आनन्दगुणकं तद्रूपञ्च भवति । कुतः **उभयव्यपदेशात्** 'आनन्दो ब्रह्म'[१], 'आनन्दं ब्रह्मणः'[२] इत्यादिश्रुतिषु गुणात्मकत्वेन गुणित्वेन च ब्रह्मणः उक्तत्वात् । तदपि कथम् । **अहिकुण्डलवत्** यथाऽहेः सर्पस्य । कुण्डलत्वं कुण्डलित्वञ्च । विशेषात्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

२९. ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ

यथा प्रकाशाश्रयस्यादित्यस्य प्रकाशरूपत्वं तदाश्रयत्वञ्च तद्वत् ब्रह्मणोऽपि । अन्यपरित्यागेनादित्यदृष्टान्ते को हेतुरित्यत उक्तम् । **तेजस्त्वात् इति** । ब्रह्मादित्ययोरुभयोरपि तेजोरूपत्वात् तदभिप्रायेण तद्दृष्टान्तीकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

३०. ॐ पूर्ववद्वा ॐ

यथा कालः पूर्वेणाभिन्नोऽपि पूर्वकाल इति पूर्वपदेन विशिष्यते तथा ब्रह्म आनन्देन विशिष्यत इत्यर्थः । आदरार्थं स्थूलसूक्ष्मबुद्धिविवक्षया वा दृष्टान्तत्रयोक्तिः ॥ ३ ॥

१. (तै.२-६) २. (तै.२-४)

३१. ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ

ब्रह्मगुणानां ब्रह्मणश्च 'नेह नानास्ति'[१] इति भेदस्य । **प्रतिषेधाच्च** ब्रह्म गुणात्मकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ परमताधिकरणम् ॥ १६ ॥

३२. ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ

ब्रह्मगुणजातं **परं** लोकविलक्षणम् । कुतः **सेतून्मानसम्बन्धव्यपदेशेभ्यः** 'एष सेतुः'[२] इति सेतुत्वोक्तेः । 'यतो वाचः'[३] इत्युन्मानशब्दितपूर्णत्वोक्तेः । 'एतस्यैवानन्दस्य'[४] इति बिम्बप्रतिबिम्बभावसम्बन्धोक्तेः । अन्यज्ज्ञानन्त्विति लौकिकानन्दाद् भेदोक्तेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

३३. ॐ दर्शनात् ॐ

अन्यानन्दादीनां प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मनोवाग्विषयत्वाच्च ब्रह्मानन्दस्यातथात्वा-देव लोकविलक्षणत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

३४. ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ

यथा लोकपादविलक्षणेषु जीवाख्यभूतेषु 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'[५] इति पादपदप्रयोगः । बुद्ध्यर्थः भूतानां ईशांशत्वज्ञापनार्थः । तथाऽलौकिकेऽपि ब्रह्मानन्दादावानन्दपदप्रयोगः । **बुद्ध्यर्थः** अनुकूलतया वेदनीयत्वादिधर्मज्ञापनार्थ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

३५. ॐ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॐ

---

१. **'नेह नानास्ति किञ्चन'** (कठ.२-४) २. **'एष सेतुर्विधृतिः** (छा.८-४-१)

३. **'यतो वाचो** निवर्तन्ते' (तै.२-४)

४. **'एतस्यैवानन्दस्या**न्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्ति' (बृ.६.३.२२) ५.(ऋ.१०.९०.३)

प्रकाशादिवत् यथा सूर्यकान्तादिगतसूर्यादिप्रतिबिम्बेऽग्निजनकत्वादिवैचित्र्यम् । **स्थानविशेषात्** सूर्यकान्तादिस्थानगुणवैचित्र्यादुपपद्यते । तथा ब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणवैचित्र्याद् भगवदानन्दप्रतिबिम्बेषु ब्रह्माद्यानन्देष्वपि वैचित्र्यमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३६. ॐ उपपत्तेश्च ॐ

बिम्बभूतभगवदैश्वर्यवशादेव प्रतिबिम्बभूतब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्योपपत्तेश्च तत्प्रतिबिम्बत्वमितरेषां युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ तथान्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

३७. ॐ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॐ

यथा जीवानन्दादि ब्रह्मानन्दादेर्विलक्षणम् । **तथा** ध्यानकाले प्रतीतं वासनात्मकं वस्तु । ब्रह्मणः **अन्यत्** तद्भिन्नम् । कुतः 'यन्मनसा'[१] इति श्रुतावन्यस्य **ब्रह्मत्वप्रतिषेधात्** इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

३८. ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ

अनेन भगवतैव । सर्वदेशकालयोः सृष्ट्यादिर्भवति । न तु देशकालान्तरयोरन्येन । कुतः **सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः** 'एष सर्वगतः'[२] इति सर्वगतत्वश्रुतेः । तस्य च सृष्ट्याद्यर्थत्वात् । विष्णौ प्रयुक्तमायामयशब्दव्याख्यानरूपसर्वत्रेत्यादि[३] श्रुतेश्चेत्यर्थः । अन्यत्र प्रमाणाभावाच्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ १ ॥

---

१. '**यन्मनसा** न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (केन. १-६)

२. 'एष सर्व एष सर्वगत एष सर्वेश्वर एषोऽचिन्त्य एष परमः' (भाल्लवेयश्रुतिः)

३. '**सर्वत्र** सर्वमतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु ।
स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः' (चतुर्वेदशिखा.)

॥ फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

३९. ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ

फलं स्वर्गादि । **अतः** ईश्वरादेव भवति । न कर्मतः । कुतः **उपपत्तेः** ईश्वरस्य चेतनत्वेन फलदातृत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

४०. ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ

श्रुतत्वाच्च 'रातिः'[1] इति श्रुत्युक्तत्वाच्चेश्वरस्यैव फलदातृत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

४१. ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॐ

जैमिनिः आचार्यः **धर्मं** फलप्रदमाह । तं च धर्मम् । **अत एव** ईश्वरादेव जन्यं मन्यते । कुतः **अत एव** 'एष ह्येव'[2] इति श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४२. ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ

बादरायणाचार्यस्तु पूर्वं पूर्वोक्तम् । ब्रह्म धर्मं चोभयं फलहेतुं मन्यते । तत्र ब्रह्मकर्तृत्वेन कर्म करणत्वेन हेतुरिति विशेषः तुशब्दार्थः । कुतः **हेतुव्यपदेशात्** 'पुण्येन'[3] इति श्रुतौ ब्रह्मकर्मणोः कर्तृत्वकरणत्वरूपहेतुत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

—०—

---

१. 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्' (बृ.५–९.–२८)

२. 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति' (कौ.३–८)

३. 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्' (प्र.३–७)

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ

पूर्वसूत्रे पूर्वपदोदितं ब्रह्म **सर्ववेदान्तप्रत्ययम्** । बहुव्रीहिः । यथाशक्ति सर्ववेदविषयकश्रवणाद्युत्पन्ननिर्णयजन्यज्ञानविषयम् । कुतः **चोदनाद्यविशेषात्** 'आत्मा'[१] इत्यादिविधीनामादिपदोदितानां 'अत्र ह्येते'[२] इत्यादिवाक्योक्तयुक्तीनां चाविशेषात् । सर्वाधिकारिसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ

चेदिति नेति भेदादिति अपीति चावर्तते । तर्हीति शाखायामिति च लभ्यते । तथाच चेत् यदि सर्वशाखोक्तार्थानां भेदात् पृथक्त्वात् । एकैकेन सर्वशाखोक्तं ज्ञेयं न । किन्तु स्वस्वशाखोक्तमेवेत्युच्यते । तर्हि **अपि** स्वस्वशाखोक्तमपि । न ज्ञेयं स्यात् । कुतः **एकस्यां** शाखायामपि **भेदात्** अर्थभेददर्शनात् । अथ यदि तत्र धर्मभेदादेकस्मिन् धर्मिणि भिन्नधर्मविधानात् प्रसङ्गभेदाच्चेति परिहार उच्यते तस्य सर्वशाखोक्तपरिज्ञानेऽपि सम इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ.३-४-७)

२. 'अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ति' (बृ.३-४-७)

३. ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ

स्वाध्यायस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'[१] इति विधेः । **तथात्वेन** सर्वसाधारण्येनाध्ययनविधायकत्वेन । **समाचारे** सर्ववैदिककर्मकरणे । **अधिकारात्** सर्वेषामधिकारसद्भावात् च । हि इति सूचितायाः 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः'[२] इति स्मृतेश्च एकैकेनापि सर्वशाखाध्ययनेन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४. ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ

चोऽवधारणे । **तन्नियमः** इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषकर्मधारयौ । **सलिलवत्** सलिलमिव । **तन्नियमः** यथा सर्वेषां सलिलानां प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्यैव समुद्रैकाश्रयत्वनियमः । तथाऽत्रापि तस्याः पुरुषशक्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमः । सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानेन ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५. ॐ दर्शयति च ॐ

श्रुतिः स्मृतिश्च सर्वशाखोक्तमार्गेण ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थं **दर्शयति** ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

६. ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ

विधिशेषवत् विधिविहितस्येव । यथा विधिविहितत्वात् सन्ध्यावन्दनादिकमवश्यं कर्तव्यम् । तथा **अर्थाभेदात्** भेदो विभागः । सर्ववेदार्थभूतानामानन्दादिगुणानामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानां चाभेदात् अविभागात् । तानविभज्येति यावत् । **उपसंहारः** सर्वगुणानामप्येकबुद्ध्यारोहणरूपोपसंहारः । 'उपास्यः एकः'[३] इति श्रुतौ विहितत्वात् कर्तव्यः । सोऽपि **समाने**

१. (तै.आ.२–१५) २. 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यो सरहस्यो द्विजन्मना'

३. 'उपास्यः एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैस्सह चेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैस्सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतः' (भाल्लवेयश्रुतिः)

च समानविषय एव । ये ब्रह्मणि योग्याः पूर्णत्वाविरोधिनो गुणाः । तद्विषय एव । न त्वयोग्यरोदनादौ । तथा सत्यनर्थप्राप्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

७. ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ

अन्यथात्वं सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्युक्तस्यान्यथाभावः । तस्याकर्तव्यत्वमेवावश्यमङ्गीकार्यम् । कुतः **शब्दात्** । 'आत्मेत्येवोपासीत'[1] इत्युपसंहारश्रुतेः **इति चेन्न** । **अविशेषात्** एते गुणा नोपसंहार्या इति विशेषप्रमाणाभावात् । सर्वैर्गुणैरित्यविशेषेणोपसंहारे तु विशेषप्रमाणसद्भावाच्चेत्यर्थः । आत्मेत्येवेत्येवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदक इति भावः ॥ २ ॥

८. ॐ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ

परोवरीयस्त्वादिवत् 'यथा स एषः'[2] इत्युक्तानां निरवधिकसर्वोत्तमत्वरूपपरोवरीयस्त्वादिगुणानामेवोपासनार्थमुपसंहारो न सर्वगुणानाम् । तद्वत् सर्वगुणोपसंहारो **न** कर्तव्यो **वा** । कुतः **प्रकरणभेदात्** परोवरीयो वैश्वानरादिप्रकरणभेदात् । अन्यथा तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

९. ॐ सञ्ज्ञातश्चेतदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ

सञ्ज्ञातः सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणोक्तिरूपत्वात् । सर्वविद्योक्तगुणोपसंहारः कार्य इति चेत् । **तदुक्तं** तत्र चोद्ये तदिष्टमेवेति समाधानं तेनोपसंहारसूत्रेणोक्तमित्यर्थः । न केवलं युक्तिसिद्धमेतत् । किन्तु तदपि तस्मिन्नर्थे 'नाम वा एता'[3] इति प्रमाणमपि **अस्ति** । **तु** अस्त्येवेत्यर्थः ॥४॥

॥ प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

१०. ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ

---

१. (बृ.३-४-७) २. (छां.१-९.-२)

३. '**नाम वा एता** ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्यः' (कौण्डिन्यश्रुतिः)

उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वम् । **समञ्जसं युक्तम्** । कुतः **प्राप्तेः** तत्तद्योग्यपुरुषभेदेन तयोर्व्यवस्थितत्वादविरोधप्राप्तेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

११. ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ

इमे सर्वगुणोपसंहर्तृब्रह्मादयः । **अन्यत्र** तदनुपसंहर्तृभ्योऽन्यत्र । तत्फलविलक्षणमहाफले भवन्ति तद्भाजो भवन्ति । कुतः **सर्वाभेदात्** सर्ववेदोक्तगुणानां अविभागेनोपसंहर्तृत्वेनोपासनादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आनन्दाधिकरणम् ॥ ५ ॥

१२. ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ

आनन्दादयः आनन्दो ज्ञानं सच्छब्दोदितं निर्दोषत्वं आत्मपदोदितस्वामित्वमित्येते चत्वारो गुणाः । **प्रधानस्य** मोक्षस्यार्थे सर्वमुमुक्षुभिः उपास्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

१३. ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ

सर्वेषामधिकारिणां **प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः** । 'तस्य प्रियमेव शिरः'[1] इत्यादिश्रुत्युक्तप्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनयोग्यता नास्ति । किन्तु केषाञ्चिदेव । कुतः **हि** यस्मात् । तेषां **भेदे** फलभेदे फलतारतम्ये हि प्रसिद्धा 'नैव सर्व–'[2] इति स्मृतिरस्ति । यस्माच्च भेदे फलभेदसिद्ध्यर्थं **उपचयापचयौ** उपासने वृद्धिह्रासौ । तारतम्यमिति यावत् । अपेक्षितौ तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

१४. ॐ इतरेत्वर्थसामान्यात् ॐ

---

१. (तै.उ.२–५–२)

२. 'नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता' (वाराह.)

तुशब्द एवार्थे । **अर्थसामान्यात्** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । उपासनस्य स्वस्वप्राप्यफलसाम्यमपेक्ष्य इतरे चतुर्थ्यः सर्वेभ्यश्चेतरे मध्यमा गुणाः देवादिभिरुपसंहर्तव्या एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

१५. ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ

वेदेषु सर्वगुणोक्तिरुपसंहारश्च **आध्यानाय** सम्यग्ज्ञानाध्यानार्थम् । क्लृप्तो भवेत् । कुतः **प्रयोजनाभावात्** गुणोक्तेस्तदुपसंहारस्य च ध्यानं विना प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

१६. ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ

'आत्मेत्येवोपासीत'[१] इत्यत्रात्मेति भावप्रधानं सावधारणञ्च । आत्मत्वमात्रोपास्तिविधायकः शब्द **आत्मशब्दः** । आत्मेत्येवोपासीतेति शब्दः । तस्माद् गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वमात्मत्वोपास्तिविधायकशब्दादनुपसंहारश्च सिद्ध्यतीति चार्थः ॥ २ ॥

॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

१७. ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ

यतः **इतरवत्** 'सत्यं ज्ञानम्'[२] इत्यादिवाक्ये सत्यादिपदैरन्येषां गुणानामिव **आत्मगृहीतिः** आत्मैवेति वाक्येऽप्यात्मशब्देन चतुर्णां गुणानां ग्रहणं सम्भवति । कुतः **उत्तरात्** 'अत्र ह्येते'[३] इत्युत्तरवाक्याच्च । अतो न चतुर्गुणोपास्त्युक्तेस्तद्विरोध इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

१८. ॐ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॐ

---

१. (बृ.३-४-७) २. (तै.२-१) ३. (बृ.३-४-७)

नन्वात्मेति वाक्यस्यानुपसंहारमानत्वमयुक्तम् । कुतः **अन्वयात्** आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयात् । तस्य तद्बोधकत्वादिति यावत् । **इति चेत् स्यात्** यत्परोक्तं तत्तथा स्यादेव । तथापि नानुपपत्तिः । कुतः **अवधारणात्** । आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । न चानिर्णयः । आत्मशब्दो हि ब्रह्मादीन् प्रत्येव सर्वगुणान् वदति नान्यान् प्रतीति निर्णयोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

१९. ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ

कार्याख्यानात् ध्यानकार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वोक्तेः । **अपूर्वं** अलौकिकं गुणजातम् । ध्यातव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

२०. ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ

एवञ्च एवमपि । ब्रह्मगुणानामलौकिकत्वेऽपि । वाण्याः **समाने** योग्यगुण-विषय **एव** उपसंहारः न त्वयोग्यक्रियासु । तत्र तु **अभेदात्** अभेदमपेक्ष्य त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां क्रियाणां तत्सजातीयनित्यविक्रान्त्या-दिष्वन्तर्भावोपसंहारो भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

२१. ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ

हिरण्यगर्भस्य तु **अन्यत्रापि** त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषेऽपि । एवं सर्वदोप-संहारो युज्यते । कुतः **सम्बन्धात्** क्रियाणां ब्रह्मणा तादात्म्यरूपसम्बन्धेन नित्यत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

२२. ॐ न वा विशेषात् ॐ

आत्मेति वाक्यस्थात्मशब्देन सर्वगुणानां ग्रहणं **नवाऽभ्युपगम्यते** । कुतः **विशेषात्** अधिकारियोग्यताविशेषमपेक्ष्य तस्य तद्योग्यगुणाभिधायकत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२३. ॐ दर्शयति च ॐ

'सर्वान्'[1] इति श्रुतिः स्वोक्तार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

२४. ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ

आदिपदेन नञः समाकर्षः । चशब्द एवार्थः । **सम्भृतिद्युव्याप्ती** सम्यग्भरणप्रकाशव्याप्ती । न सर्वस्योपास्ये । किन्तु देवाद्युपास्ये एव । कुतः **अत** एवाधिकारियोग्यतायां विशेषसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

२५. ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ

पुरुषविद्यायामपि सर्वविद्योत्तमत्वेन प्रतिज्ञातायाम् अपि । पुरुषसूक्ताख्यविद्यायां केषाञ्चिदेवोक्तत्वात् **इतरेषां** तत्रोक्तेभ्योऽन्येषाञ्च गुणानाम् **अनाम्नानात्** । कर्तव्य एव सर्वविद्यागुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

२६. ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ

अर्थभेदात् वेधाद्युपासनफलस्य हिंसादेर्यत्यादियोग्यफलाद् विलक्षणत्वात् **वेधादि** 'भिन्धि विद्धि शृणीहि'[2] इत्युक्तवेधादिकं न सर्वोपास्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**सर्वान्** गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां न चैव' (भाल्लवेयश्रुतिः)

२. '**भिन्धि विद्धि शृणीहीति** फलभेदेन सर्वशः । यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपासनादीपुरनर्थं चार्थनाशनम्' (बृहत्तन्त्रम्)

॥ हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

२७. ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्द-स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ

तुरवधारणे। यतः **हानौ** बन्धहानिरूपमुक्तौ। **तदुक्तं** मुक्तानां 'एतत्साम'[१] इति श्रुतावुपासनमुक्तम्। अतो मोक्षेऽपि तेषामुपासनमस्त्येव। तदपि **कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्** एव न विधितः। यथा नियतब्रह्मयज्ञानां द्विजानां नियतसन्ध्योपासनानन्तरमपि कुशैराच्छन्देन स्वेच्छयैव स्तुत्युपगान इवोभयत्र नाम्नोरध्ययनम्। तथा स्वेच्छयैव न विधितः। कुतः **उपायनशब्दशेषत्वात्**। उपायनं मोक्षः उपासनाविधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वादित्यर्थः। तथाच मोक्षार्थ उपासनाविधयः कथं तत्रापि ता विदध्युरित्यर्थः ॥ १ ॥

२८. ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॐ

साम्पराये मोक्षे। उपासनं स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकार्यम्। न त्वनिष्टनिवृत्त्यर्थम्। कुतः **तर्तव्याभावात्** मुक्तैः परिहर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात्। तदपि कुतः **हि** यस्मात्। **अन्ये** शाखिनः **तथा** 'तीर्णो हि'[२] इति श्रुतिं पठन्ति। तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

२९ ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ

मुक्ताः **छन्दतः** स्वेच्छामनुसृत्यैव कर्म कुर्वन्ति न विधितः। कुतः **उभयाविरोधात्** कर्मकरणाकरणयोः विधिबन्धप्रत्यवाययोः अभावादित्यर्थः ॥ १ ॥

३० ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॐ

---

१. 'एतत्साम गायन्नास्ते' (तै.३-१०)

२. 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति' (बृ.६-३-२२)

हिर्हेतौ । **उभयथा** हि बन्धप्रत्यवाययोरभावादेव । **गतेः** मुक्तेः । पुरुषार्थत्वम् । **अन्यथा** मुक्तौ वन्धप्रत्यवाययोभावे । **विरोधः** मुक्तेः संसारसमत्वेनापुरुषार्थत्वरूपविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

३१. ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ

यथा **लोके** यागाङ्गविष्णुक्रमणस्य क्रियानुष्ठाननियमः न यागसम्पूर्त्यनन्तरमपि अस्ति । किन्तु कदाचिदेव । तथा मुक्तानां कदाचित् कर्म कुर्वन्ति न वेत्येवं तावत् **उपपन्नः** युक्तः । कुत एतत् । **तल्लक्षणार्थोपलब्धेः** तल्लक्षणस्य परम्परया कर्मसाध्यस्यार्थस्य मोक्षस्य । उपलब्धेः प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

३२. ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ

अनियमः अपरोक्षज्ञानिनां मध्ये केषाञ्चिन्मोक्षः केषाञ्चिन्नेत्येवंरूपव्यवस्थाभावो ज्ञायते । कुतः **सर्वेषाम्** अपि मोक्षे । **अविरोधात्** निषेधकाभावात् । किञ्च **शब्दानुमानाभ्यां** 'न कश्चित्'[1] इति श्रुतेः तन्मूलकानुमानाच्चेत्यर्थः ॥१॥

॥ यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

३३. ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ

आधिकारिकाणां योग्यतानुसार्युपासनशीलनां ब्रह्मादीनां स्वस्वाधिकारानुसारेणैव मुक्तौ । **अवस्थितिः** । अवस्थितानामुपासनावत्तारतम्येनैव मुक्तौ तेषां फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

३४. ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ

---

१. 'न कश्चिद् ब्रह्मवित् सृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति तस्मादाहुः सृतिर्हति' (कौण्डिन्यश्रुतिः)

तुशब्दोऽप्यर्थः । अक्षरधियां ब्रह्मज्ञानिनाम् । विषमत्वेपि **अविरोधः** विरोधो नास्ति । कुतः ब्रह्मधीत्वात् । किञ्च **सामान्यतद्भावाभ्यां** सर्वेषां दोषाभावात् उत्तमेभ्यः अधमानां उपकारभावाच्च । कथम् । **औपसदवत्** सच्छिष्यवत् । किञ्च **तदुक्तं** तत् असमत्वेऽपि विरोधो नास्तीत्येतत् 'नाना–'[१] इति तुरश्रुतावुक्तमतोऽप्यविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

३५. ॐ इयदामननात् ॐ

अधिकारितारतम्यं इयत् एव प्राणावधिकमेव । कुतः **आमननात्** 'प्राणो वाव'[२] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

३६. ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ

भूतग्रामवत् यथा नामादिप्राणसमूहे एकस्मादेक उत्तमो दृष्टः । तथा **अन्तरा** परमात्मानं श्रियञ्च विना प्राणादप्युत्तमः अस्तु **इति चेत्** । नेति शेषः । यतः **तदुक्तं** तत्र प्राणादुत्तमाभावे 'नहि'[२] इति प्रमाणमुक्तम् । अत इत्यर्थः ॥ २ ॥

३७. ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ

अन्यथा प्राणादप्युत्तमाभावे । प्राणपरमात्मनो**र्भेदानुपपत्तिरिति चेन्न** । कुतः यतः **उपदेशवत्** यथा श्रुतावुक्तं तथाऽङ्गीक्रियते । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'नानाविधा जीवसङ्घा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।
दोषाभावाद् गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तैः' (तुरश्रुतिः)

२. 'नहि सर्वेभ्यो भूयान्न हि प्राणाद् भूयान् प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद् भूयान्नाम'
(कौण्ठरव्यश्रुतिः)

॥ व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

३८. ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ

व्यतिहारः प्राणप्रकरणादनन्तरं विष्णोः प्रकरणात् प्राक् प्रश्नप्रतिवचनयोर-ध्याहारः कार्यः । कुतः **हि** यस्मात् । **इतरवत्** नामादितो वागादिकमिव प्राणवादिनः सकाशात् सत्याख्यविष्णुवादिनः छन्दोगाः 'एष तु वा'[१] इति तुशब्देन **विशिंषन्ति** व्यावर्तयन्ति । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ सत्याधिकरणम् ॥

३९. ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ

हि यस्मात् । **सत्यादयः** अहमात्मान्ताः पदार्थाः । **सैव** ईश्वराख्यपरदेव-तैव । तस्मात् प्राणाधिकाः बहवः न । किन्तु श्रीतदीशावेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

४०. ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ

लक्ष्मीः तत्र भगवत्समीपे स्थिता सती । **इतरत्र च** भूम्यादावपि । **कामात्** ईश्वरेच्छयैवावतारान् करोति । कुतः **आयतनादिभ्यः** सर्वगतत्वप्रतिपादक-सर्वायतनेत्यादिश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

४१. ॐ आदरादलोपः ॐ

आदरात् भगवति निरुपाधिकभक्त्यतिशयात् । **अलोपः** श्रियो भगवदुपा-सनाभावो नेत्यर्थः ॥ २ ॥

४२. ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ

---

१. 'एष तु वा अतिवदति' (छा. ७-१६)

श्रियो नित्यमुक्तत्वं युज्यते। कुतः **उपस्थितेः** हरिसमीपे सदा स्थितेः। श्रियो नित्यसमीपस्थत्वं च। **तद्वचनात्** 'द्वावेतौ'[1] इति नित्यसम्बन्धित्वव-चनात्। ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

४३. ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ

यतः **तन्निर्धारणार्थनियमः** वेदार्थनिश्चयो वेदार्थनियमश्चेत्येतद्रूपम्। श्रवण-मननफलम्। ध्यानफलभूतायाः। **तद्दृष्टेः** ब्रह्मदर्शनात्। **पृथक्** एव भिन्नमेव। अतो न ब्रह्मदृष्टिः श्रवणादिना भवतीत्यर्थः। तथाऽपि न श्रवणमननवैय-र्थ्यम्। कुतः **हि** यस्मात्। **अप्रतिबन्धः** ब्रह्मदृष्टिप्रतिबन्धकनिवृत्तिः। तन्निश्चयः तन्नियमद्वारा श्रवणमननयोः **फलम्**। अतो ध्यानसाध्याऽपि दृष्टिः प्रति-बन्धकनिवृत्तिद्वारा श्रवणादिसाध्या भवति। तदर्थं श्रवणादिकमपि कार्य-मेवेत्यर्थः। **हि**शब्देन 'आत्मा वा अरे'[2] इति श्रुतिः सूचिता ॥ १ ॥

॥ प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

४४. ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ

प्रदानवत् सम्यक् प्रीतिपूर्वकं गुरूपदेशयुक्त**मेव** श्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न केवलम्। कुतः **हि** यतः। **तदुक्तम्**। तस्य ज्ञानस्य गुरुप्रसादाधीनत्वं 'आचार्यवान्'[3] इति श्रुतावुक्तमत इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**द्वावेतावनादिनित्यावनादियुक्तौ** नित्यमुक्तावनादिकृतौ नित्यकृतौ योऽयं परमो या च प्रकृतौ रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिः स्वस्मिन् हि रमते परमो न स्वस्मिन् प्रकृतिरत एनमाहुः परम इति' (गौपवनश्रुतिः)

२. '**आत्मा वा अरे** द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ.४–४–५)

३. '**आचार्यवान्** पुरुषो वेद' (छां.६–१४–२)

॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

४५. ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ

तत् गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानमात्रम् । **बलीयः** अतिशयेन बलवत् । कुतः **लिङ्ग-भूयस्त्वात्** वृषभहंसजलवायसरूपेभ्यो वाय्वग्निवरुणेभ्यः श्रुतविद्येनापि सत्यकामेन वचनात् । लिङ्गभूयस्त्वात् गुरुप्रदानादिरूपलिङ्गबाहुल्य-दर्शनात् । तथाऽपि तदपि श्रवणादिकमपि कार्यम् । कुतः 'श्रोतव्यः'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः । **हि**शब्दः श्रुतिसूचकः ॥ १ ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

४६. ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्क्रियामानसवत् ॐ

क्रियामानसवत् मानसक्रियारूपध्याने यथा विकल्पः तथा **पूर्वविकल्पः** पूर्वप्राप्तेन गुरुणा समस्य पश्चात्प्राप्तस्य गुरोः । विकल्पः ग्राह्यो वा नवेति विकल्पः स्यात् । न तु स्वीकार्य एवेति विधिः । कुतः **प्रकरणात्** । प्रकृष्टा-नुग्रहमपेक्ष्य गुरोः स्वीकार्यत्वादिति भावः ॥ १ ॥

४७. ॐ अतिदेशाच्च ॐ

पूर्वगुरुणैव स्वसमोत्तमगुरुस्वीकाराय **अतिदेशात्** । 'यथा'[२] इति पौष्यायण-श्रुत्याऽतिदिश्यमानत्वात् । युक्तमेव पश्चात्तनस्वीकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

४८. ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ

---

१. '**श्रोतव्यो** मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ.४-४-५)

२. 'ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणु हि तत्त्वामवतु । **यथा** ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्ये चाऽन्येऽ-स्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणु हि ते त्वामवन्तु' (पौष्यायणश्रुतिः)

'नान्यः पन्थाः'[१] इति **निर्धारणात्** अन्यनिषेधेन ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वनिश्चयात् । **विद्यैव** मोक्षसाधनं न कर्मादिकमित्यर्थः । श्रुतेः प्राबल्यद्योतकस्तुशब्दः ॥ १ ॥

४९. ॐ दर्शनाच्च ॐ

न केवलं परोक्षज्ञप्तिरूपविद्ययैव मोक्षः । किन्तु **दर्शनाच्च** ब्रह्मसाक्षात्कारादपि । अतो न ध्यानवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

५०. ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ

मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वेऽबाधः कर्मणैवेति स्मृतिविरोधो नास्ति कुतः । **श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्** ज्ञानस्य मोक्षसाधकत्वोपपादकत्वं 'एवं विदित्वा'[१] इत्यादिश्रुतिलिङ्गादेरतिबलवत्त्वेन स्मृतिगतैवशब्दस्यायोगव्यवच्छेदार्थत्वोपपत्तेरित्यर्थः । एतत्सूचनाय **च**शब्दः ॥ १ ॥

॥ अनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

५१. ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ

न केवलं श्रवणादिना । नापि प्रबलगुरुप्रसादेन ब्रह्मदर्शनं भवति । किन्त्व**नुबन्धशब्दितहरिगुरुभक्तिशमादिभ्यश्चे**त्यर्थः ॥ १ ॥

॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

५२. ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ

प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेषः । ध्यानमिति यावत् । तस्य **पृथक्त्ववत्** अनेकप्रकारत्ववत् । तदनुसारेण **दृष्टिश्च** ब्रह्मदृष्टिरपि अनेकप्रकारा न सर्वेषामेकविधा ।

---

१. 'तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे.३-८)

किञ्च **तदुक्तम्** । तद्दृष्टेरनेकविधत्वं 'अन्तर्दृष्टयो'[1] इति श्रुतावुक्तञ्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

५३. ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ

मृत्युवत् मृत्युमात्रानन्तरं यथा **न** मुक्तिः । किन्तु चरममृतिविशेषानन्तरमेव । तद्वदत्रापि भगवद्रूपाणां साम्येऽपि **उपलब्धेः** । भगवद्दृष्टि**सामान्यात्** साधारणरूपापरोक्षज्ञानात् । न सर्वेषां मुक्तिः । किन्तु स्वस्वबिम्बदर्शनादेव । न चैवं सामान्यदर्शनस्य वैफल्यम् । तस्य महरादिलोकप्राप्तिसाधनत्वात् । न चैतावता तस्य मोक्षहेतुत्वं प्राप्नोति । **हि** यतः । **लोकापत्तिः** लोकप्राप्तिमात्रं **न** मुक्तिः । तस्मादित्यर्थः । हीत्यनेन 'सामान्यदर्शनात्'[2] इत्यादि प्रमाणप्रसिद्धिश्च सूचिता ॥ १ ॥

॥ परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

५४. ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ

तुरपि यद्यपि । **परेण च** परमात्मनैव । ब्रह्मदर्शनम् । तथापि **शब्दस्य** 'भक्तिरेवैनम्'[3] इति श्रुतेः **ताद्विध्यं** परमात्मन इव भक्तेः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मदर्शनहेतुत्ववाचित्वं युज्यते । कुतः दर्शनादौ कारणत्वादिति हेतुरुपस्कर्तव्यः । यद्वा **परेण** वाच्येन निमित्तेन **शब्दस्य** भक्तिरिति श्रुतेः । **ताद्विध्यं** युक्तमित्यर्थः । तर्हि कथं भक्तिरिति वाक्येन सत्स्वप्यन्यसाधनेषु **अनुबन्धो** भक्तिः विशिष्योच्यत इत्यत उक्तम्– **भूयस्त्वात्** इति । तस्याः साधनेषु **भूयस्त्वात्** प्राधान्यात् । तदभिप्रायेण **अनुबन्धो** भक्तिर्विशिष्योच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**अन्तर्दृष्टयो** बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयस्सर्वदृष्टय इति । देवा वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमान्नाह्मणोऽन्येषु यथायोगं यथा ह्याचार्या आचक्षते' (कमठश्रुतिः)

२. '**सामान्यदर्शनाल्लो**का मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनात्' (नारायणतन्त्रम्)

३. '**भक्तिरेवैनं** नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी' (माठरश्रुतिः)

॥ एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

५५. ॐ एकः आत्मनः शरीरे भावात् ॐ

अंशोंऽशीतिपदयोः अर्थः **एक** एव । अंशांशिनोरैक्यमेव । कुतः **आत्मनः** अंशिनः । इन्द्रादेः **शरीरे** कर्मनिर्मितशरीरे । अंशस्यार्जुनादेः । **भावात्** तदभिमानितया सत्त्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

५६. ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॐ

उपलब्धिवत् ज्ञानसुखादौ परस्परं भेद इव । अंशांशिनोरपि । **व्यतिरेको** भेद इति **तु न** । कुतः **तद्भावभावित्वात्** अंशस्यांशिकृतभावशब्दितोपासनजन्यफलानुभवित्वात् । अन्यथा तत्र स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

५७. ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ

तुशब्दो विशेषे । **अङ्गावबद्धाः** हरेरङ्गाश्रिताः । देवा अपि तत्परिवारत्वेन देवैरुपास्याः । तदुपसंहारे तु विशेषोऽस्ति । कः? देवानां **प्रतिवेदं** सर्ववेदगतासु **शाखासु** उक्तं यत् ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्धगुणजातं तत्सर्वं रुद्रादिषु **न** उपसंहार्यम् । किन्तु योग्यमेवेत्येवंरूप इत्यर्थः । **हि** इत्यनेन 'समत्वाद्वा'[१] इति स्मृतिप्रसिद्धिः सूचिता ॥ १ ॥

५८. ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ

मन्त्रादिवत् यथाऽग्न्याद्यधमदेवतावाचिमन्त्रविद्यानां ब्रह्माद्युत्तमदेवतावाचित्वं तथा **अविरोधः** अधमगुणानामुत्तमेषूपसंहारेऽपि विरोधो नास्तीति **वा**ऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. 'समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम् ।
उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिनः' (ब्रह्मतर्क.)

॥ भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

५९. ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति ॐ

क्रतुवत् यथा क्रतुशब्दितप्रायणीयाद्यङ्गजातस्य । विकृतिक्रतुषु अनुवृत्तिं अनुष्ठेयत्वं च । तथा **भूम्नः** पूर्णत्वगुणस्येतरगुणेभ्यो **ज्यायस्त्वं** विशिष्टत्वम् । आनन्दादिगुणेष्वनुवृत्तितयोपासनस्य सफलत्वं सर्वोपास्यत्व चेत्येवं रूपं युज्यते । कुत एतत् हि यस्मात् । 'भूमैव देवः'[१] इति श्रुतिः । **तथा दर्शयति** प्रतिपादयति । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

६०. ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ

भूमगुणः सर्वैर्यथायोग्यं **नानाप्रकारेणोपास्यः** । न त्वेकप्रकारेण । कुतः । **शब्दादिभेदात्** । शब्दादिप्रमाणैरधिकारिभेदात् । भूमगुणस्य नानाप्रकारेण प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

६१. ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ

विकल्पः स्वस्वमोक्षसाधनान्यनृसिंहाद्युपासनं कार्यं न वेति द्विविधः प्रकारः स्यात् । कुतः **विशिष्टफलत्वात्** तथोपासनस्य दुरितनिवृत्तिरूपफलविशेषमपेक्ष्य कर्तव्यत्वेन तदनुसारेण विकल्पस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

६२. ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ

---

१. 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्मसु पं विशिष्टः' (गौपवनश्रुतिः)

काम्यास्तु काम्यसाधनरूपे कामितसाधनभगवद्गुणास्तु । **यथाकामं** । स्वस्वफले कामानुसारेण । **समुच्चीयेरन्न वा** । अमुमुक्षुभिरुपसंहर्तव्याः मुमुक्षुभिस्तु नोपसंहर्तव्या इति । वा व्यवस्थितविकल्पः स्यात् । कुतः **पूर्वहेत्वभावात्** मुमुक्षूणां मोक्षेच्छापूर्वकालीनपूर्वसूत्रोक्तान्याकामाख्यहेत्वभावात् । एवं मुमुक्षुभिरेवेश्वरप्रीत्यर्थमुपसंहार्या फलार्थं नोपसंहार्या इति वा विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

६३. ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ

अङ्गेषु भगवदङ्गेषु । **यथाऽऽश्रयभावः** 'चक्षोः सूर्योऽजायत'[1] इत्यादौ यथा यथाऽऽश्रयत्वमुक्तं तथा तैरुपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

६४. ॐ शिष्टेश्च ॐ

'यस्मिन्'[2] इति श्रुतिविहितत्वाच्च तथोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

६५. ॐ समाहारात् ॐ

समाहारशब्देनोपसंहारफलश्रुतिर्गृह्यते । देवानां स्वस्वजनकाङ्गकत्वरूप-गुणोपसंहारे फलवचनाच्च । तैस्तथोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

६६. ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ

गुणानां भगवद्गुणानां । **साधारण्यस्य** सर्वोपास्यत्वस्य । **श्रुतेः** 'साधारण्यात्'[3] इति श्रुत्युक्तत्वाच्च । देवैस्तथोपासनं कार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. (ऋ.१०–९०–१३)

२. '**यस्मिन्** यस्मिन् यो हि चाङ्गे निविष्टः ।
परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव' (पौत्रायणश्रुतिः)

३. '**साधारण्यात्** सर्वगुणाः परस्य ।
समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोः' (माण्डव्यश्रुतिः)

॥ न वाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

६७. ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ

अङ्गदेवतोपासनं देवान्यैर्न कार्यम् । किन्तु देवैरेवेति वा व्यवस्थितविकल्पः स्यात् । कुतः **अतत्सहाभावश्रुतेः** तत्सहश्रुतेरभावात् । सर्वशाखागतगुणोपासनेन सहाङ्गदेवतोपासनस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

६८. ॐ दर्शनाच्च ॐ

'सत्यो ज्ञानः'[1] इति श्रुतौ अस्यार्थस्य **दर्शनात्** उक्तत्वाच्च । देवैरेवाङ्गदेवतोपास्तिः कार्या नान्यैरित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

—०—

१. 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येव नित्यदोपासनं स्यात् ।
नान्यत् किञ्चित् मनुपश्यति धीरस्सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते' (कमठश्रुतिः)

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ

पुरुषैरर्थ्यमानं यच्छुभफलं तत्सर्वमपि । अतः ब्रह्मदर्शनाद् भवति न तु मोक्षमात्रम् । कुतः शब्दात् 'यं यं'[१] इति श्रुतेरिति भगवान् बादरायणो मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ

शेषत्वात् ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वात् । निमित्तादेव पुरुषार्थवादः 'यं यम्'[१] इति श्रुतौ ज्ञानस्य स्वर्गादिपुरुषार्थसाधनत्ववादः न तु मोक्ष इव स्वर्गादौ प्राधान्यात् । तत्कथम् । यथा अन्येषु स्वर्गसाधनकर्मशेषभूतेषु धनादिषु । यथा स्वर्गं धनादिति प्राधान्यवादः । तथा इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

३. ॐ आचारदर्शनात् ॐ

'यज्ञेन यज्ञम्'[२] इति देवानामपि कर्मानुष्ठानश्रुतेश्च न ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थ-प्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'यंयं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तन्तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः' (मुं. ३-१-१०)

२. 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' (तै. आ. ३-१२-७)

॥ स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

१४. ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ

ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्त्येव । कुतः यतः यथेष्टाचारो ज्ञानी मुच्यत एवेति ज्ञानिस्तुतय एव 'येन स्यात् केन स्यात्'[१] इत्युच्यते । **अनुमतिर्वा** ज्ञानिनां यथेष्टाचारेऽभ्यनुज्ञामात्रं वा न त्वत्र यथेष्टाचारविधिरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१५. ॐ कामकारेण चैके ॐ

एके शाखिनः । **कामकारेण च** यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनां मोक्षं 'कामचाराः'[२] इति श्रुतौ पठन्ति । अतो न ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्मोक्षहानिः । किन्तु फले विशेषमात्रमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१६. ॐ उपमर्दश्च ॐ

चशब्दोऽप्यर्थः । यदा ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मणोऽपि किञ्चिद्भुक्तस्य ज्ञानेनोप**मर्द** ईषत्फलह्रासम् । 'ओमित्युच्चार्य'[३] इति श्रुतावेके शाखिनः पठन्ति । तदा ज्ञानोत्तरकालीनासत्कर्म न मोक्षप्रतिबन्धकमिति किं वर्णनीयमित्यर्थः ॥३॥

१७. ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ

कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्त्यधिकारवत् कामचाराणां जिज्ञासूनां न ज्ञानाधिकारः । कुतः **हि** यस्मात् । **शब्दे** 'य इमम्'[४] इति श्रुतावूर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशो विहितः । तस्मादित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. 'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति' (बृ.५.५.१)

२. '– कामभक्षाः कामचाराः कामेनैवेदं देहमुत्सृज्याथ परात्परमीपुरनारम्भणम्' (सामशाखा.)

३. 'ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपसृष्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्ति' (तुरश्रुतिः)

४. 'य इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् । न तथा विद्यते भूयान्यं प्राप्यान्येऽपि भूयसः' (माठरश्रु.)

१८. ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ

जैमिनिः परामर्श 'येन स्यात्'[१] इति वाक्ये 'प्रातरुत्थाय'[२] इत्यादिश्रुत्युक्त-सदाचारस्यैव ग्रहणमभ्युपेत्यात्र सदाचारस्यैव स्वेच्छया नियमेनाचरणं प्रतिपाद्यम्। न तु निषिद्धस्य करणमिति मन्यते। कुतः **हि** यस्मात्। **अचोदना** अनिषिद्धं ज्ञानिना कार्यमिति विध्यभावः **अपवदति** च प्रत्युत 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति श्रुतिः विकर्म निषेधति च इति। तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१९. ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ

बादरायणः भगवान् बादरायणस्तु। **अनुष्ठेयं** स्वेच्छया श्रुत्याद्युक्तानुष्ठान-योग्यकिञ्चित्कर्माचरणाभ्युज्ञानमेव 'येन स्यात्'[१] इति श्रुतेरर्थः। न तु सर्वकर्मकरणाय यथेष्टाचारविधिरेवेति मन्यते। कुतः **साम्यश्रुतेः** केनापि प्रकारेण प्रवृत्तावपि 'ईदृश एव'[१] इति ज्ञानिनः साम्योक्तेः ॥ ६ ॥

२०. ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ

यथा वेदधारणविधेः त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वमेव न तु सर्वाधिकारिकत्वम्। तथा **विधिः** ज्ञानिनामेव 'येन स्यात्'[१] इति स्वेच्छाचरणविधिः न त्वज्ञानिना-मित्यर्थः। **वाशब्दः** प्रागुक्तपक्षद्वयात् अस्य पक्षान्तरत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

२१. ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ

'केन स्यात्'[१] इति वाक्यं पूर्वोक्तस्तुतिः एव न स्वेच्छाचरणविधिः। कुतः? **उपादानात्** ज्ञानिभिरपि 'सन्ध्यामुपासीत'[२] इत्यादिसाधारणविधिस्वीकारात्

---

१. 'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति' (बृ.५.५.१)

२. 'प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते ऽथ देवानग्निं जुहुयाद्वेदा-नावर्तयीत नान्यत् किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलाण्डुं भक्षयीत न भृशं वदेन्न विस्मरेदात्मानं सोमं पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेत्'

इति चेन्न। कुतः? **अपूर्वत्वात्** अशब्दवाच्यपरमात्माधीनत्वादित्यर्थः। तथाच ज्ञानिनः स्वेच्छाचरणविधेरप्यभावे सर्वविध्यतिदूरत्वप्रसङ्गेन परमात्माधीनत्वं न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

२२. ॐ भावशब्दाच्च ॐ

भावः इच्छाभावशब्दघटित 'यथाविधानम्'[१] इति श्रुतेश्च 'केन स्यात्'[२] इत्ययं कामचारविधिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

२३. ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ

नियमेन सर्वधर्माचरणविधिपक्षस्यानुष्ठेयानां मध्ये स्वेच्छया कतिपय-धर्माचरणाभ्यनुज्ञानपक्षस्य स्वेच्छाचरणविधिपक्षस्य च परस्परविरुद्धत्वात्। 'येन स्यात्'[२] इत्यादयः **पारिप्लवार्थाः** अव्यवस्थितार्थका **इति चेन्न**। कुतः? **विशेषितत्वात्** 'त्रेधा हि ज्ञानिनः'[३] इति श्रुतौ ज्ञानिनां विधिनियतादि-पदैर्विशेषितत्वेन तेषामनेकप्रकारत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

२४. ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ

उक्तपक्षत्रयानुसारिवाक्यानां अधिकारिभेदमाश्रित्याविरोधेनैकवाक्यतायाः युक्तत्वात्। तथाच श्रुतीनामेकवाक्यत्वे सिद्धे 'येन स्यात्' इति वाक्यस्यापि **एकवाक्योपबन्धात्** अधिकारिभेदेन व्यवस्थितार्थकत्वोपपत्तेः न पारिप्लवार्थत्व-मित्यर्थः। **तथाच** जैमिनिमतं मनुष्यज्ञानविषयम्। व्यासमतं देवताविषयम्। 'विधिर्वा' इति मतं विधिवत्तृविषयमिति न विरोध इति भावः ॥ ११ ॥

---

१. '**यथाविधानमपरे** विधिभावि प्रजापतेः। ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरता' (तुरश्रुतिः)

२. '**अथ** मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन **स्यात्तेनेदृश एवेति**' (बृ.५.५.१)

३. '**त्रेधा हि ज्ञानिनो** ह वाव भवन्ति विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति। विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इति' (गौपवनश्रुतिः)

२५. ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ

ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे **अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा** अग्निहोत्रादिसत्कर्मसापेक्षितत्वं नास्ति । कुतः? **अत एव** कामचाराणामपि मोक्षस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

२६. ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ

अश्ववत् यथा गतिसाधनाश्वादयः गतिनिष्पत्यर्थमेवापेक्ष्यन्ते न तत्फलं ग्रामादिप्राप्त्यर्थम् । तथा मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तावेव । **सर्वापेक्षा** सर्वधर्मापेक्षा । न तु ज्ञानफलमोक्षेऽपि । कुतः? **यज्ञादिश्रुतेः** 'विविदिषन्ति यज्ञेन'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

२७. ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतः । तथाऽपि ज्ञानी **शमदमाद्युपेतः स्यात्** शमदमादियुक्तो भवेत् । कुतः? **तद्विधेः** 'आचार्यात्'[२] इति श्रुत्या तस्य ज्ञानिनः शमदमादेर्विधानात् । **तथापि** न ज्ञानिनः शमदमादिवैयर्थ्यम् । कुतः **तदङ्गतया** ज्ञानाङ्गतया ज्ञानफलोपकार्यमतस्तेषां शमदमादीनाम् **अवश्यानुष्ठेयत्वात्** अवश्य-मनुष्ठानार्हत्वात् । तुशब्दः शमदमादेः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥१४॥

२८. ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ

चशब्द एवार्थे । ज्ञानिनः **सर्वान्नानुमतिः** 'यदि ह वा अप्येवं वित्'[३] इति निषिद्धानिषिद्धसर्वभक्षणस्याभ्यनुज्ञानश्रुतिः । **प्राणात्यये** प्राणत्यागकाल-

---

१. '**विविदिषन्ति यज्ञेन** दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ.६-४-२२)

२. 'आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपद्य शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्य परिचरेत् परिचरेदाचार्यम्' (माठरश्रुतिः)

३. '**यदि ह वा अप्येवंविन्निखिलं** भक्षयीतैवमेव स भवति'

विषयैव न तु सर्वकालविषया कुतः? **तद्दर्शनात्** तस्मिन्नर्थे 'न वा अजीविष्यम्'[१] इति श्रुतेः तदर्थरूपलिङ्गदर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

२९. ॐ अबाधाच्च ॐ

ज्ञानिनां निषिद्धाकरणे **बाधकाभावाच्च** निषिद्धं न कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

३०. ॐ अपि स्मर्यते ॐ

तत्करणेऽल्पफलता च 'अतीत'[२] इत्यादिना कृष्णादिभिः स्मृतिभिः निषिद्धं न कार्यमिति **स्मर्यते** च । अतः **अपि** न निषिद्धं ज्ञानिभिः कार्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

३१. ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे ॐ

चो यतः । **अकामचारे** निषिद्धकर्मभावे । **शब्दः** 'स य एतदेवं वित्'[३] इति श्रुतिरस्ति । **अतः** अपि न निषिद्धं ज्ञानिना कार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

३२. ॐ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॐ

चः कारणसमुच्चये । **अपिः** वर्णाश्रमधर्मसमुच्चये । ज्ञानिना न केवलं निषिद्धम-कार्यम् । **किन्त्वाश्रमकर्मापि** वर्णाश्रमोचितकर्मापि सम्पूर्णफलार्थं कार्यम् । कुतः? **विहितत्वात्** 'पश्यन्नपि'[४] इति श्रुतिविहितत्वादित्यर्थः ॥१९॥

३३. ॐ सहकारित्वेन च ॐ

---

१. '**न वा अजीविष्य**मिमानखादन्निति होवाच कामो म उपादानम्' (छां.१-१०-४)

२. '**अतीतानागतज्ञानी** त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत्' (हरिवंशेषु)

३. 'स य एतदेवं विदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामचरितं चरेन्न कामं भक्षयीत न काममनुवर्तेत' (कौण्डिन्य.)

४. '**पश्यन्नपी**ममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् ।
यदात्मनस्सु नियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्' (कौषारवश्रुतिः)

ज्ञानिना सम्पूर्णफलसिद्ध्यै सत्कर्म कार्यमेव । कुतः? 'यथा राज्ञः'[१] इति श्रुतौ मोक्षफलातिशयकर्मणो ज्ञानसहकारित्वेन उक्तत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

३४. ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ

सर्वथाऽपि देशकालगुरूपदेशाद्यनेकसाधनसम्पत्तावपि ये ज्ञानयोग्याः **त एव** ज्ञानमाप्नुवन्ति । नायोग्याः । कुतः? **उभयलिङ्गात्** । उभयोः योग्यायोग्ययोः इन्द्रविरोचनयोः । विरिञ्चोपदेशसाम्येऽपि सम्यग्विपरीतज्ञानप्राप्तिरूप-ज्ञापकादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

३५. ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ

च यतः । 'दैवीमेव'[२] इति श्रुतिः । न केवलं योग्यायोग्यस्वरूपं दर्शयति । किन्त्व**नभिभवं च** स्वभावतिरस्काराभिभवश्च । **दर्शयति** प्रतिपादयति । अतो नायोग्यानां ज्ञानप्राप्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

३६. ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ

चशब्दोऽवधारणे । तुशब्दो विशेषार्थः । **अन्तरा** सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञान-योर्मध्ये । स्थितानां नित्यसंसारिणा**मपि** मिश्रस्वभावानभिभव एव । कुतः? **तद्दृष्टेः** तेषां तस्मिन् मिश्रज्ञान एव तस्योदाहृतस्य **दृष्टेः** दर्शनादित्यर्थः ॥३॥

३७. ॐ अपि स्मर्यते ॐ

---

१. '**यथा राज्ञस्सहकार्येव मन्त्री तथाऽप्यृतं तं क्षितिपः कार्यमिच्छेत् ।**
एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि कार्यं सहायभूतं न विचारः कुतश्चित्' (कमठश्रुतिः)

२. 'दैवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छन्त्यासुरीमेव चासुरा नैवैनयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव व्यवतिष्ठते'

कृष्णादिभिः (गीतायां) स्वभावानभिभवः 'असुराः'[१] इति **स्मर्यते** च । अतोऽपि देवदानवमानवस्वभावानां नाभिभव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३८. ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ

चशब्दो युक्तिसमुच्चये । यतः 'भृण्वे वीर'[२] इति श्रुतिः देवेषु परमेश्वरस्य विशेषानुग्रहं च । दर्शयति प्रतिपादयति । अतो देवानामेव सम्यक् ज्ञानतत्फले नान्येषामित्यर्थः ॥ ५ ॥

३९. ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ

तुशब्दोऽवधारणे । अतो देवभागादसुरभागस्य कदाप्यूनत्वाभावात् । **इतरत्** असुरवृन्दमेव । **अतो** देवभागा**ज्ज्यायः** बहुलम् । कुतः? **लिङ्गात्** 'तस्मान्न जनतामियात्'[३] इति जनसङ्घप्रवेशनिषेधोक्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपलिङ्गात् । **चशब्दसूचितः** 'ततः कनीयसा'[४] इति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

४०. ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमा-तद्रूपाभावेभ्यः ॐ

तद्भूतस्य तु देवभूतस्यैव । **तद्भावः** देवताभावः एवमसुरस्यैवासुरभावः **जैमिने**राचार्यस्या**पि** सिद्ध एव । कुतः? **नियमातद्रूपाभावेभ्यः** 'नासुरा'[५] इति

---

१. 'असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥ देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचित्क्वापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रमतयोऽपि च' (स्कान्दे)

२. 'भृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्' (ऋ.६.४७.१६) ३. (बृ.३-३-१०)

४. 'ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः' (बृ.३-३-१)

५. 'नासुरा दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिर्मायपुरात्मीयामेव जातिमनुभवन्ति'

चशब्दसूचितश्रुतेः 'यो यद्रूपः'[1] इति अतद्रूपशब्दोक्तान्यस्यान्यरूपत्वाभाव-श्रुतेः। अभावः अभूतिः। देवासुराणाम्। 'तं भूतिः'[2] इति भावशब्दितश्रुतेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

४१. ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ

चशब्दः ज्ञानार्थिनां अयोग्याकाङ्क्षावर्जनरूपेतिकर्तव्यतान्तरसूचकः। **आधि-कारिकमपि** देवतापदमपीतरैर्नाकाङ्क्ष्यम्। भगवदैश्वर्यादिकं तु सुतरामिति सूचयितुमपिशब्दः। कुतः? **पतनानुमानात्** अयोग्येच्छात्वतः पतनस्य स्मार्तयुक्तिसिद्धत्वात्। अत एव **तदयोगात्** अयोग्याकाङ्क्षाया कर्तुमयुक्त-त्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

४२. ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ

भावशमनवत् भावे चित्ते शमनं भगवन्निष्ठा येषां ते भावशमनाः ऋषयः तत्पदं यथा नाकाङ्क्ष्यम्। किमुत सुतरां देवादिपदमिति सूचयितुमपिशब्दः। **इत्येके** शाखिनः मन्यन्ते। कुतः? यतो ज्ञानार्थिनां यथेतीन्द्रद्युम्नश्रुतौ। **तदुक्तं** तथोक्तम्। अत इत्यर्थः ॥ २ ॥

४३. ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ

बहिस्तु देवादिपदेभ्योऽन्यत्र। ज्ञानं भक्त्यादिविषयं। **उभयथाऽप्याकाङ्क्षायां** अनाकाङ्क्षायामपि न दोषः। कुतः? देवर्षिरिति **स्मृतेराचाराच्च** नानात्वमिति शुभाचारविधायकशब्दाच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं न चोभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः स तद्रूमो निसर्गो ह्येष भवति'

२. 'तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धा अप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्य भूरित्य-सुरास्ते ह पराबभूवुः' (ऐ.आ.२-१-८)

॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

४४. ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ

समुदायविवक्षया **स्वामिन** इत्येकवचनम् । तथाच स्वामिनां देवानामेव । ज्ञानफलं भवति न प्रजानाम् । कस्मात् तेषामेव ज्ञानस्वामित्वात् 'यदु किञ्च'[१] इति तेषामेव **फलश्रुते**श्चेत्येव**मात्रेया**चार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

४५. ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलौमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ

हि यस्मात् । **तस्मै** प्रजार्थं देवैः **परिक्रियते** प्रजाद्वारा ज्ञानं सम्पाद्यते । तस्मादार्त्विज्यं आर्त्विज्यमिवेति शेषः । ऋत्विजां यज्ञफलमिव प्रजाना-मप्यल्पज्ञानफलमस्तीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

४६. ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ

तद्वतो प्रजावतो राज्ञः, शिष्यवतो गुरोश्च । **विध्यादिवत्** विधानफलयोरिव । यथा प्रजानां शिष्याणां पालनव्याख्यानयोः राजगुरुसहकारित्वेन विधानं फलञ्च तयोरेव मुख्यतया स्वविहितज्ञानदाने प्रजानां **सहकार्यन्तरविधिः** देवैरनुग्राह्यरूपविशेषसहकार्यन्तरत्वेन करणम् । **पक्षेण** पक्षत्वेन । **तृतीयं** आत्रेयौडुलोमिपक्षापेक्षया तृतीयः । अयमेव बादरायणीयपक्ष इत्यर्थः ॥३॥

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

४७. ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ

यतः 'कुटुम्बे'[२] इति श्रुतौ **गृहिणो** गृहस्थस्यैव मोक्षफलोक्त्या पर्यवस्यति । **कृत्स्नभावात्** सम्पूर्णगृहस्थधर्मवतो देवानपेक्ष्यैव । अतः श्रुत्यविरोधाच्च यतेरेव सर्वाश्रमेषूत्तमत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. 'यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाणः' (माध्यन्दिन.श्रु.)

२. 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत्' ,'नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते' (छां.८-१५-१)

४८. ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ

मौनवत् यतित्वस्येव । **इतरेषां** अन्याश्रमधर्माणामपि । **उपदेशात्** 'देवा एव ब्रह्मचारिणः'[१] इति श्रुतावुक्तत्वात् । सर्वाश्रमिभ्यो देवानामुत्तमत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

४९. ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ

गुरुः **अनाविष्कुर्वन्** सभादिषु आविष्कारमकुर्वन्नेव । शिष्येभ्यो विद्यामुपदिशेत् । कुतः? **अन्वयात्** अयोग्यानामपि ज्ञानप्राप्त्या अतिप्रसङ्गरूपयुक्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

५०. ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ

अप्रस्तुतप्रतिबन्धे प्रस्तुतप्रतिबन्धशब्दोक्तप्रारब्धकर्माभावे । अपरोक्षज्ञानम् **ऐहिकं** श्रवणादीनां सम्पूर्तिजन्मन्येव भवति । **प्रतिबन्धे तु** जन्मान्तरे भवति । कुतः? **तद्दर्शनात्** 'श्रुत्वा'[२] इति श्रुतौ तथा प्रतिपादनादित्यर्थः ॥१॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

५१. ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ

एवं यथा ज्ञानेऽनियमः तथा **मुक्तिफलानियमः** । मोक्षाख्यफलेऽपि ज्ञानिनः तच्छरीरपातानन्तरमेव मोक्ष इति नियमो नास्ति । किन्तु असति प्रारब्धे तद्देहपातानन्तरमेव । सति तु तद्देहान्तरावसाने मोक्षो भवति । ननु कुत एवं कल्प्यते? ज्ञानजन्मानन्तरं मुक्त्यभावे कदाऽपि मुक्तिर्नेत्येवं कुतो न कल्प्यते?

---

१. '**देवा एव ब्रह्मचारिणो** देवा एव गृहस्था देवा एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एव सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते कर्म कुर्वन्ति' (कौण्ठरव्यश्रुतिः)

२. '**श्रुत्वाऽऽ**त्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्जन्मान्येव पश्यंस्तामवान्ववेक्ष्य' (गौपर्णश्रुतिः)

इत्यत उक्तम्– **तत्** इति । **तस्यां ब्रह्मसंस्थो** इति श्रुतौ तस्मिन् ब्रह्मणि अवस्थितस्य । तज्ज्ञानिन इति यावत् । **अवधृतेः** अमृतत्वमेत्येवेति मोक्ष-फलावधारणादित्यर्थः । अतः प्रतिबन्धककल्पनेति भावः । उक्तस्य सर्व-स्यैतदध्यायार्थस्य प्रसिद्धत्वसूचनार्था द्विरुक्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

—०—

॥ सूत्रदीपिका ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ

ज्ञानार्थं श्रवणादीनामावृत्तिः कार्या। कुतः? **असकृदुपदेशात्** बहुवारं श्वेतकेतुं प्रति उद्दालकेन परतत्वस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ लिङ्गाच्च ॐ

भृगुणा श्रुतस्य पुनरालोचनेनापरोक्षितत्वरूपलिङ्गदर्शनाच्चावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ २ ॥

३. ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ

तुशब्द एवार्थे । **आत्मा** विष्णुः । **आत्मेति** मम स्वामी इति । उपास्य एव । कुतः? यस्माज्ज्ञानिनः तथो**पगच्छन्ति** जानन्ति उपासते च शिष्यान् प्रति **ग्राहयन्ति** उपदिशन्ति **च** । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ न प्रतीकाधिकरणण् ॥ ३ ॥

४. ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ

प्रतीके नामाद्यधिष्ठानविषये आत्मेत्युपास्तिर्**न** कार्या। किन्तु तद्गततया। कुतः? **स** विष्णुः । **हि** यस्मात् । नामादिप्रतीकं **न** भवति तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ब्रह्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

५. ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ

ब्रह्मणि परमेश्वरे । **ब्रह्मदृष्टिः** पूर्णत्वोपास्तिः कार्या । कुतः? **उत्कर्षात्** । पूर्णत्वस्योत्कृष्टतया तथोपास्तेरप्युत्कृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आदित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

६. ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ

अङ्गे भगवदङ्गे । आदित्यादिभिर्देवैः **आदित्यादिमतयः** आदित्याद्याश्रयाङ्गत्वोपासना कार्या । कुतः? **उपपत्तेः** तेषां तत्प्रवेशस्यापेक्षितत्वेन तथोपासनस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

७. ॐ आसीनः सम्भवात् ॐ

जिज्ञासुर**आसीनः** आसने उपविशन्नेव उपासनं कुर्यात् । कुतः? **सम्भवात्** तस्यासने सत्येव युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

८. ॐ ध्यानाच्च ॐ

अविच्छिन्नस्मृतिरूपोपासनस्यैव **ध्यानत्वात्** तदपेक्षयैवासननियमाभ्युपगमान्न स्मरणोपासनमादाय व्यभिचार इत्यर्थः ॥ २ ॥

९. ॐ अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॐ

न केवलं प्रत्याहारादिना मनोविक्षेपाभावो भवति । किन्त्व**चलत्वं चापेक्ष्य** शरीराचलत्वं चापेक्ष्य । अतस्तदर्थं आसीन एव ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

१०. ॐ स्मरन्ति च ॐ

स्मृतिकर्तारः कृष्णादयः । आसननियममावश्यकमित्येतमर्थं 'समं कायशिरोग्रीवम्'[१] इति **स्मरन्ति** इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११. ॐ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॐ

यत्र यस्मिन् देशे काले । आसने च **एकाग्रता** ध्यानस्यैकनिष्ठता भवति । **तत्र** एव तन्मिन् देशे काले आसन एव ध्यानं कुर्यात् । कुतः? **अविशेषात्** देशकालादिना ध्यानज्ञानयोर्विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ आप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१२. ॐ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ

मुमुक्षुणा **आ प्रायणात्** मोक्षपर्यन्तम् । ध्यानं कर्तव्यमेव । कुतः? **हि** यस्मात् । **तत्रापि** मोक्षेऽपि । **दृष्टं** ध्यानं श्रुतं स्मृतञ्च । तस्मादित्यर्थः ॥१॥

॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

१३.ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ

तदधिगमे तस्य ब्रह्मणः अधिगमे अपरोक्षज्ञाने सति । **उत्तरपूर्वाघयोः** अपरोक्षज्ञानोत्तरपूर्वकालीनाघयोः । **अश्लेषविनाशौ** उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च । भवतीति ज्ञायते । कुतः? **तद्व्यपदेशात्** तयोः अश्लेषविनाशयोः 'तद्यथा'[२] इति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

१४. ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ

तुशब्दोऽनुत्थानवाची । **इतरस्य** भगवज्ज्ञानीतरद्वेषिणः । **पाते तु** अनुत्थान-तमःपाते प्रत्यासन्ने । तदर्थ**मितरस्य** पापेतरपुण्यस्यापि एवं ज्ञानिपापवत् । **असंश्लेषः** उत्तरस्यासंश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '– धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्' (गीता.६–१३)

२. '**तद्यथा** पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते' (छां.४.१४.३)

१५. ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॐ

तुशब्दश्चार्थः। **पूर्वे** विष्णुद्वेषज्ञानपूर्वकालीने। **अनारब्धकार्ये एव** अप्रारब्ध-कार्ये एव पुण्यपापे विनश्यतः। कुतः? **तदवधेः** तस्य मोक्षस्य प्रारब्धकर्मनिवृत्त्य-वधित्वश्रुतेः स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१६. ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॐ

तुशब्दो विशेषद्योतकः। **अग्निहोत्रादि** जिज्ञासुब्रह्मज्ञानिकृताग्निहोत्राद्यकाम्य-कर्म। **तत्कार्यायैव** ज्ञानमोक्षोभयकार्यायैव भवति। कुतः? **तद्दर्शनात्** तथा 'न हास्य'[1] इति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१७. ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ

अतः प्रारब्धाकाम्यकर्मणः। **अन्यत्** भिन्नं ज्ञानात् पूर्वोत्तरकाम्यं पुण्यं अनिष्टं अप्रारब्धश्च विनाशाश्लेषौ प्राप्नोति। कुतः? यत इत्येवं प्रकारेणै**केषां** शाखिनां शाखासू**भयोर्ज्ञा**नोत्तरपूर्वयोः अप्रारब्धानभीष्टयोः काम्यपुण्ययोः परित्यागेन पाठोऽस्ति। अत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१८. ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ

ज्ञानिकृतमल्पमपि पुण्यमक्षयफलं भवति। कुतः? **हि** यस्मात् **'यदेव विद्यया'**[2] इति श्रुतिरस्ति। अत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा अननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न **हास्य कर्म** क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' (बृ.३-४-१५)

२. 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छां.१-१-१०)

१९. ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ

तुशब्दो ज्ञानिनः प्रारब्धभोगोपमर्दरूपविशेषद्योतकः । ज्ञानी **भोगेन** भोगानुभवेन । **इतरे** प्रारब्धपुण्यपापे । **क्षपयित्वा** विनाश्य । **अथ** अनन्तरम् । नियमेन **सम्पत्स्यते** ब्रह्म प्राप्नोति । एवं ब्रह्मद्विट् तमः प्राप्नोतीत्यर्थः ।। ७ ।।

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।। ४ ।। १ ।।

—०—

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ

वाक् वागभिमानिन्युमापदगृहीता वारुणी सौपर्णी च । **मनसि** मनोऽभिमानिरुद्रशब्दितशेषे गरुडे च विलीयते । कुतः? वाचो मनोऽधीनत्वादिति शेषः । तत्कथम्? **दर्शनात्** तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किञ्च **शब्दाच्च** तथा श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

२. ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ

चशब्दोऽप्यर्थः । सर्वाणि दैवतान्यपि । अनु यथाऽनुकूलम् । स्वस्वयोग्येषु देवेषु लीयन्ते । कुतः? अत एव 'अग्नौ'[१] इति श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

३. ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ

तन्मनः पूर्वोक्तमनोऽभिमानी शेषः सुपर्णश्च । **प्राणे** तच्छब्दितचतुर्मुखे । लीयते । कुतः? **उत्तरात्** 'मनः प्राणे'[२] इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

४. ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ

---

१. 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायां उमा रुद्रे विलीयते एवमन्यानि दैवतानि यथाऽनुकूलम्' (गौपवनश्रुतिः)

२. (छां.६-१५-१)

सः चतुर्मुखः अध्यक्षे अधिपतौ परमात्मनि लीयते । कुतः? **तदुपगमादिभ्यः** परमात्मप्राप्त्यादिप्रतिपादकेभ्यः 'सर्व'[१] इत्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

५. ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ

विशिष्योक्तेभ्योऽन्येभ्यो देवाः । **भूतेषु** पञ्चभूतेषु । लीयन्ते । कुतः? **तच्छ्रुतेः** 'भूतेषु देवाः'[२] इति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ ५ ॥

६. ॐ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॐ

नैकस्मिन् अग्नावेव सर्वे देवा न लीयन्ते । किन्तु यथायोगं सर्वभूतेषु । कुतः? **हि** यस्मात् **दर्शयतः** 'पृथिव्यामृभवः'[३] इति 'ऋभवः पृथिव्याम्'[३] इति महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे च तथा प्रतिपादयतः । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

७. ॐ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॐ

आद्यश्चो नञः समाकर्षणार्थः । 'द्वौ वाव'[४] इति श्रुतिसमुच्चयो द्वितीयः । तथाच लक्ष्मीर्न लीयते । कुतः? यतस्तस्याः **अनुपोष्य** परमात्मानमनुपास्यैव ।

---

१. '**सर्वे** प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति', 'प्राणः परस्यां देवतायाम्'

२. '**भूतेषु देवा** विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता' (बृहच्छ्रुतिः)

३. '**पृथिव्यामृभवो** विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते', ' 'मृत्यवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत आकाशे विनायका विलीयन्ते' (महोपनिषच्चतुर्वेदशिखा.)

४. '**द्वौ वाव** सृत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चैतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति' (बृहच्छ्रुतिः)

अमृतत्वं नित्यमुक्तत्वम् । तत्कुतः? **असृत्युपक्रमात्** कदाऽपि संसारोपक्रमाभावात् । सोऽपि कुतः? यतः **समना** देशतः कालतः समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

८. ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॐ

तस्यां प्रकृतौ । **अपीतेः** लयस्य । **संसारव्यपदेशात्** 'विलीनो'[१] इति संसारहेतुत्वश्रुतेः न मोचकेश्वरसाम्यं प्रकृतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

९. ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ

प्रकृतेरपि **सूक्ष्मं** ब्रह्म **प्रमाणतः** ज्ञानानन्दादिगुणपरिमाणतश्चाधिकम् । कुतः? **तथोपलब्धेः** 'सर्वतः'[२] इति तथा श्रुतेः । अतोऽपि प्रकृतेः न ब्रह्मसाम्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१०. ॐ नोपमर्देनातः ॐ

अतः साम्यतदभावयोः साधितत्वात् । **नोपमर्देन** स्वातन्त्र्यादिगुणाबाधेन । प्रकृतेः परमात्मना नित्यमुक्तत्वादिनैव साम्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

११. ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॐ

ऊष्मावत्त्वानूष्मावत्वप्रतिपादिका 'द्विधा हीदम्'[३] इति श्रुतिरपि अस्यैव किञ्चित्साम्यरूपार्थस्यैवा उपपत्तेः घटनायोपपादिका भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. 'समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तौ असमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च **विलीनो** हि प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेति' (सौपर्णश्रुतिः)

२. '**सर्वतः** प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोः' (तुरश्रुतिः)

३. '**द्विधा हीदम**मवदृश्यते ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत् परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति । अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति जानन्ति च' (सौपर्णश्रुतिः)

१२. ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ

प्रतिषेधात् ईश्वरस्यान्यसाम्यप्रतिषेधात् । प्रकृतेर्देशकालव्याप्त्यादिनाऽपि परमात्मना साम्यं न **इति चेन्न** । कुतः? यतः **शारीरात्** जीवेनैवेश्वरस्य साम्यं प्रतिषिध्यते न प्रकृतितः । अत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१३. ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ

हि यस्मात् । **एकेषां** शाखासु प्रकृतेः'अथ'[१] इति समाऽसमत्ववादः **स्पष्टो**ऽस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१४. ॐ स्मर्यते च ॐ

कृष्णादिभिरुक्तार्थे 'मत्स्य'[२] इति **स्मर्यते च** इत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

१५. ॐ तानि परे तथाह्याह ॐ

तानि सर्वाणि दैवतानि चतुर्मुखद्वारा । **परे** परमात्मनि । लीयन्ते । कुतः? **हि** यस्मात् **तथाऽऽह** 'सर्वे'[३] इति श्रुतिः तथाऽऽह तस्मादित्यर्थः ॥१॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

१६. ॐ अविभागो वचनात् ॐ

---

१. '**अथातस्समाश्चासमाश्चाभिधीयन्ते** समासमाश्चाथ समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथासमाः ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिबृहस्पतिर्ये के च देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं यरमचरं चाथ समाऽसमा प्रकृतिर्वा समाऽसमा सैषा हि नित्या अजसा तद्वशा च' (माध्यन्दिनश्रुतिः)

२. '**मत्स्य**कूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः ।
ब्रह्माद्यास्त्वत्समा प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समाऽसमा' (वाराहे)

३. '**सर्वे** देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्ये' (कौषारवश्रुतिः)

भगवदिच्छातद्भक्तेच्छानाम् । **अविभागो** विषयैक्यम् । न तु विरोधः । कुतः? **वचनात्** 'एते देवाः'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तदोकोऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

१७. ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॐ

तस्मिन्नुत्क्रान्तिकाले । **तदोकोऽग्रज्वलनं** तस्य परमात्मनः ओकसः आश्रय-भूतस्य हृदयस्याग्रे ज्वलनं भवति । अथ **तत्प्रकाशितद्वारः** तेन प्रकाशेन विद्योतितमार्गः सन् । देहाज्जीव उत्क्रामति । ननु कथमेतद् युज्यते ? **विद्यासामर्थ्यात्** ज्ञानसामर्थ्यात् । **तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च** विद्याङ्ग-प्राप्यस्मरणसाहित्याच्च । किञ्च **हार्दानुगृहीतः** हृदयस्थभगवदनुगृहीतः सन् याति । कया? **शताधिकया** सुषुम्नानाड्येत्यर्थः ॥ १ ॥

१८. ॐ रश्म्यनुसारी ॐ

रश्म्यनुसारी अन्तःस्थितादित्यप्रकाशानुसारी सन् जीवो निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१९. ॐ निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ

ननु **निशि** आदित्यरश्मीनामभावात् । ज्ञानिनः उत्क्रमणं । **नेति चेन्न** न स्यादिति चेन्न । कुतः? **सम्बन्धात्** सूर्यरश्मीनां सर्वदा सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ३ ॥

२०. ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॐ

---

१. '**एते देवा** एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथा निकाममन्तर्बहिः परि-चरन्ति' (गौपवनश्रुतिः)

यावद्देहभावित्वात् रश्मिसम्बन्धस्य यावच्छरीरभावित्वात् । रात्रावपि ज्ञानिनः उत्क्रमणं युक्तम् । कुतः? **दर्शयति** । **चो** यतः । दर्शयति 'संसृष्टा'[१] इति श्रुतिः तथा प्रतिपादयति अत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२१. ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ

चशब्दः प्रतिज्ञाद्वयसमुच्चये । **अपि** 'दक्षिणे मरणात्'[२] इति स्मृतिसत्वेऽपि । **दक्षिणे अयने** दक्षिणायनकाले । ज्ञानिनः उत्क्रान्तिर्युक्ता । कुतः? **अतः** सौररश्मिसहस्रनाडीसम्बन्धस्य तदाऽपि सत्वात् । **हि** यतः । एवं अतः दक्षिणायनदृष्टान्तेन रात्रावुत्क्रान्त्यभावो न वाच्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

२२. ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ

चो यतः । **एते** ब्रह्मचन्द्रगती । **योगिनः प्रति** ज्ञानकर्मयोगिनः प्रति । **स्मर्येते** स्मृत्या उच्येते । **स्मार्ते च** स्वानुस्मृतिसाध्ये च । 'गति–'[३] इत्यादिना स्मर्येते । अतस्तयोर्न केवलं कालादिकृतत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

—०—

१. '**संसृष्टा** वा एते रश्मयश्च नाड्यश्च नैषां वियोगो यावदिदं शरीरमत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तते' (माध्यन्दिनायनश्रुतिः)

२. '**दक्षिणे मरणाद्** याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणे '

३. '**गत्यनुस्मरणाद्** ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् ।
अननुस्मरतः काले मरणं प्राप्य नैव गतिः' (अध्यात्मे)

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ

उत्क्रान्तो ज्ञानी **अर्चिरादिना** मार्गेण गच्छति । कुतः? **तत्प्रथितेः** तस्य 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति'[१] इति श्रुतौ तस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

२. ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ

अविशेषविशेषाभ्यां वायोः प्राप्यत्वश्रुतेः उभयपर्यालोचनया वायोः द्वितीय-प्राप्यत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

३. ॐ तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॐ

तटितोऽधि तटित्प्राप्त्यनन्तरं **वरुणः** प्राप्यः । कुतः? **सम्वन्धात्** वरुणस्य तटित उपरि सम्वन्धादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

४. ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ

---

१. '**तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षम्**' (छां.५.१०.१)

पूर्वं द्वितीयप्राप्यत्वेनोक्तो वायुरातिवाहिक एव न मुख्यः। कुतः? **तल्लिङ्गात्**। पूर्वप्राप्यत्ववायुशब्दात्। अर्चिषः स इति रूपतद्धर्मादेरित्यर्थः ॥१॥

५. ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ

सप्तम्यर्थे पञ्चमी। **उभयव्यामोहात्** पूर्वोक्तवायुरातिवाहिको मुख्यो वा उत्तरोक्तवायुरातिवाहिको मुख्यो वेति सन्देहे। **तत्सिद्धेः** तेन दिवस्पतित्व-विशेषणेन तस्य उत्तरोक्तस्य वायोर्मुख्यत्वसिद्धेर्नानिर्णय इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

६. ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ

ज्ञानी **वैद्युतेनैव** विद्युत्पतिना वायुनैव ब्रह्म गच्छति। न तु मध्ये ततः वायोरन्यः प्राप्योऽस्ति। कुतः? **तच्छ्रुतेः** तस्य वायोरेव 'स एनान् ब्रह्म गमयति'[१] इति ब्रह्मगमयितृत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

७. ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ

कार्यं उत्पत्तिमच्चतुर्मुखाख्यं ब्रह्म। वायुर्गमयतीति 'स' इति श्रुत्यर्थ इति **बादरिराचार्यो** मन्यते। कुतः? **अस्य** चतुर्मुखस्यैव। **गत्युपपत्तेः** प्राप्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

८. ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ

'यदि'[३] इति श्रुतौ प्राप्तव्यब्रह्मणश्चतुर्मुखपदेन **विशेषितत्वात् च** उक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. (छां.४–१५–६) २. 'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छां.४–१५–६)

३. 'यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुमुखम्' (कौषारवश्रुतिः)

९. ॐ समाप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ

यतस्तद्व्यपदेशः 'ब्रह्मवित्'[१] इति परब्रह्मप्राप्तिश्रुतिः । **सामीप्यात्** चतुर्मुखं प्राप्याचिरेण परं प्राप्नोतीति कालसामीप्यादेव । तदनुसृत्यैव प्रवर्तते । अतो न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१०. ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॐ

कार्यात्यये महाप्रलये । **तदध्यक्षेण** सह कार्यस्वामिना चतुर्मुखेन सह । **अतः** चतुर्मुखात् । **परं** उत्तमं ब्रह्म । ज्ञानी गच्छति । **अभिधानात्** तथा श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

११. ॐ स्मृतेश्च ॐ

ब्रह्मणेति **स्मृतेर्विद्यमानत्वात् च** ज्ञानी चतुर्मुखेन सह परं प्राप्नोतीति सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१२. ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ

ज्ञानी **परं** ब्रह्मैव प्राप्नोति । न तु कार्यब्रह्म । कुतः? **मुख्यत्वात्** ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वादिति **जैमिनि**राचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१३. ॐ दर्शनाच्च ॐ

ज्ञानी परं ब्रह्मैव गच्छति । कुतः? तेन श्रवणादिभिः परब्रह्मण एव दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१४. ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॐ

इतोऽपि ज्ञानिनः कार्यब्रह्मप्राप्तिरनुपपन्ना । कुतः? **चो** यतः । **कार्ये** ब्रह्मणि विषये ज्ञानिनः **प्रतिपत्त्यभिसन्धिः** प्रतिपत्तिः उपास्तिः । अभिसन्धिः प्राप्नुवानीतीच्छा **न** अस्ति । अत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१. 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै.२-१)

१५. ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ

वायु**रप्रतीकालम्बनान्** व्याप्तोपासकानधिकारिणः **नयति** परं ब्रह्म गमयति। अन्यान् **प्रतीकालम्बनान्** प्रतीकशब्दितदेहान्त उपासकान् कार्यब्रह्म नयतीति 'स एनान्'[१] इति श्रुत्यर्थ इति **बादरायणा**चार्यो मन्यते। कुतः? **उभयथा च दोषात्**। एनां व्यवस्थामनङ्गीकृत्य सर्वेषां एकैकप्राप्त्यङ्गीकारे कार्य-ब्रह्मपरब्रह्मप्राप्त्यङ्गीकारे कार्यब्रह्मपरब्रह्मप्राप्तिपक्षद्वयोक्तदोषप्राप्तेः। ननु 'यत्प्राप्तुरभिवाञ्छिति तत्प्राप्नोति'[२] इति वचनात् तत्तदिच्छामात्रेण तत्तत्प्राप्ति-सम्भवान्नोक्तव्यवस्थाङ्गीकार्येत्यत आह– **तत्क्रतुश्चेति**। अनेन 'स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति'[३] इत्यादिश्रुतिर्गृह्यते। **च**शब्दो यत इत्यर्थे। यतः स यथेति श्रुतिस्तत्तत्प्राप्तीच्छामात्रेण तत्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्य तज्ज्ञानोपासनापरोक्षैरेव तत्प्राप्तिं वक्ति। अतस्तत्तदिच्छामात्रेणैव न तत्प्राप्तिर्युज्यते इत्यर्थः॥ ९॥

१६. ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ

चो यतः। 'अन्तःप्रकाशा'[४] इति श्रुतिः केचनाप्रतीकालम्बनाः केचन प्रतीकालम्बना इति **विशेषं** भेदं **दर्शयति** प्रतिपादयति। तस्माच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः॥ १०॥

इति श्रीजगन्नाथयतिकृतायां सूत्रदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ४॥ ३॥

---

१. 'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छां.४–१५–६)

२. 'यदुपास्ते पुमान् जीवन्यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति।
यच्च पश्यति तृप्तस्सन् तत्प्राप्नोति मृतेरनु' (पाद्मे)

३. '**स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति** यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभि-सम्पद्यते' (बृ.६–४–५)

४. '**अन्तःप्रकाशा** बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः।
देवा वाव सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः मनुष्या एव बहिःप्रकाशा' (चतुर्वेदशिखा.)

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ सम्पद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

१. ॐ सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात् ॐ

ज्ञानी **सम्पद्य** ब्रह्म प्राप्य । **अविहाय** ब्रह्मानतिक्रम्य । **स्वेन** आविर्भूत-स्वरूपेणावस्थितः सन् भोगान् भुङ्क्ते । कुतः? **शब्दात्** 'स एवं वित्'[1] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

२. ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ

स तत्र पर्येतीति श्रुतौ **मुक्त** एवोच्यते । कुतः? **प्रतिज्ञानात्** मुक्तादन्यस्य दिव्यभोगं प्रतिषिध्य 'अहरहः'[2] इति श्रुतौ मुक्तस्यैव ब्रह्मप्राप्त्या दिव्य-भोगोक्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

३. ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ

परञ्ज्योतिःशब्देन **आत्मा** परमात्मैवोच्यते न सूर्यः । कुतः **प्रकरणात्** अस्य वाक्यस्य परमात्मप्रकरणत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. '**स य एवंविदे**वंमन्वान एवंपश्यन्नात्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथाकामं सर्वान् कामाननुभवति' (सौपर्णश्रुतिः)

२. '**अहरहरेनम**नुप्रविशत्युपसङ्क्रमे च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति वद्धो ह्येष तदा भवत्यथ यदैनं मुक्तोऽनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवति' (बृहच्छ्रुतिः)

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

४. ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ

अविभागेन परमात्मभुक्तभोगान् । क्रमेणैव मुक्तैः भोगाः भुज्यन्ते । कुतः? **दृष्टत्वात्** 'यानेवाहम्'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ५ ॥

५. ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ

ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिदेहेनैव । मुक्तो भोगान् भुङ्क्ते । कुतः? **उपन्यासादिभ्यः** 'ब्रह्मणा'[२] इति श्रुतेः । आदिपदोक्तादत्त[३] इति स्मृतेर्युक्तेश्चेति **जैमिनिरा-चार्यो** मन्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

६. ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलौमिः ॐ

चितिमात्रेण ज्ञानैकस्वरूपदेहेन । मुक्तो भोगान् भुङ्क्ते । कुतः? **तदात्मक-त्वात्** । चिन्मात्रदेहस्यैव मुक्तस्वरूपत्वात् । तस्य च संसृत्यहेतुत्वादि-**त्यौडुलोमिराचार्यो** मन्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

७. ॐ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॐ

एवं औडुलोम्युक्तप्रकारस्य । **उपन्यासात्** 'स वा एषः'[४] इति श्रुतावुक्त-त्वात् । **पूर्वभावात्** पूर्वस्मिन् जैमिन्युक्तपक्षेऽपि भावात् प्रमाणसद्भावात् । **अविरोधं** पक्षद्वयस्याविरोधम् । **बादरायणाचार्यो** मन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. '**यानेवाहं** शृणोमि यान् पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ति' (चतुर्वेदशिखा.)

२. 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य **ब्रह्मणा** पश्यति **ब्रह्मणा** शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवति' (माध्यन्दिनायनश्रुतिः)

३. '**आदत्ते** हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादाभ्यां मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत्'

४. '**स वा एष** एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्तश्चिन्मात्री भवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्मुक्तिः' (माध्यन्दिनायनश्रुतिः)

॥ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

८. ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ

चो विरुद्धपक्षव्यावृत्त्यर्थः । **सङ्कल्पादेव** स्वेच्छानुसारेणैव मुक्ता भोगान् भुङ्क्ते । कुतः? **तच्छ्रुतेः** तस्मिन्नर्थे 'स यदि'[१] इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

९. ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ

चशब्दो विरुद्धशङ्काव्यावर्तकः । **अनन्याधिपतिः** मुक्तः स्वोत्तमस्वकीयान्याधिपतियुक्तो न । कुतः? **अत एव** सत्यसङ्कल्पत्वादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ अभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

१०. ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॐ

प्राकृतदेहाभावमङ्गीकृत्य चिन्मात्रदेहेन मुक्तस्य भोगोऽस्ति । **एवं बादरिराचार्यो** मन्यते । कुतः? **हि** यस्मात् । **अभावं** प्राकृतशरीराभावम् । 'अशरीरो वाव'[२] इति श्रुतिराह । तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

११. ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ

जैमिनिः मुक्तानां **भावं** चिन्मात्रातिरिक्तदेहसद्भावं मन्यते । कुतः? **विकल्पाम्नानात्** विकल्पस्योभयविधदेहस्याम्नानात् । 'चिता वाऽचिता वा'[३] इति श्रुत्या प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. '**स यदि** पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' (छां.८–२–१)

२. '**अशरीरो वाव** तदा भवत्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याभ्यां ह्येष उन्मथ्यते' (कौण्ठरव्यश्रुतिः)

३. 'स वा एष एवं वित्परमभिपश्यत्यभिशृणोति ज्योतिषैव रूपेण **चिता वाऽचिता वा** नित्येन वाऽनित्येन वाऽथानन्दी ह्येवैष भवति नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशति' (उद्दालकश्रुतिः)

१२. ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॐ

बादरायणः उभयविधं प्राकृतदेहभावाभावाख्यम् । मतं स्वमतं मन्यते । कुतः? **अतः** प्रमाणसद्भावात् । कथमेतद्युज्यते । **द्वादशाहवत्** यथा द्वादशाहात्मकः क्रतुरहीनसत्रोभयात्मकः तथैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१३. ॐ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॐ

सन्ध्यवत् यथा स्वप्नावस्थायां बाह्यदेहाभावेऽपि भोगसम्बन्धः तद्वन्मुक्तावपि । **तन्वभावे**ऽपि प्राकृतदेहाभावेऽपि । **उपपत्तेः** भोगस्य युक्तत्वात् देहाभावपक्षो युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१४. ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ

जाग्रद्वत् यथा जाग्रदवस्थायाम् । देहसद्भावेऽपि भोगसम्भवः । तद्वन्मुक्तावपि । **भावे** प्राकृतदेहसद्भावेऽपि भोगो युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१५. ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॐ

प्रदीपवत् यथा प्रदीपस्य दीपिकादिप्रवेशः तद्गततैलादिभोगः कार्ष्ण्याद्यभोगश्च । **तद्वन्मुक्तानमावेशः** जडशरीरप्रवेशः । तत्र साधुभोगानुभवः दुःखाद्यननुभवश्चास्ति । कुतः? **हि** यस्मात् । 'तीर्णो हि'[१] इति श्रुतिः । **तथा दर्शयति** तथा प्रतिपादयति । तस्मादित्यर्थः ॥ ६ ॥

१६. ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॐ

'स्वर्गे लोके'[२] इति वाक्यं **स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं** अन्यतरविषयः । कुतः? **हि** यस्मात् । अस्य च 'अत्र पिता ऽपिता'[३] इति श्रुत्या सुप्तिमुक्तिविषयत्वं **आविष्कृतं** प्रकटीकृतम् । तस्मादित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. '**तीर्णो हि** तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति' (बृ.६-३-२२)

२. '**स्वर्गे लोके** न भयं किञ्चनास्ति' (कठ.१-१२)

३. '**अत्र पिताऽपिता** भवति... अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन' (बृ.६-३-२२)

॥ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

१७. ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ

मुक्तः जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जं यथा भवति तथा सर्वान् कामाना-प्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१८. ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ

चशब्दः साध्यसमुच्चये । 'सर्वान् कामान्'[१] इति श्रुतौ जीव उच्यते । कुतः? **प्रकरणात्** अस्य वाक्यस्य जीवप्रकरणत्वात् । तथाच न तत्रासङ्कोचेन जीवस्य सर्वकामभोग उपयुज्यते । किन्तु सङ्कोचेनैव । कुतः? **असन्निहितत्वात्** जीवानां जगद्व्यापारसामर्थ्यविदूरत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

१९. ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ

मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीत्यङ्गीकार्यम् । कुतः? **प्रत्यक्षोपदेशात्** 'ता यो वेद'[२] इति श्रुत्या स्फुटं मुक्तस्याखिलदेवतापूज्यत्वस्य प्रतिपादनादिति **चेन्न** । कुतः? **आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः** अत्र वाक्ये मुक्तहिरण्यगर्भस्यैव मुक्त-स्वस्वाधिकारनियुक्तदेवतासमूहपूज्यत्वाभिधानादित्यर्थः ॥ ३ ॥

२०. ॐ विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति ॐ

चो नञोऽनुकर्षणार्थः । मुक्तानां **विकारावर्ति** । विकारं संसारमावर्तयतीति विकारावर्ति । संसारविषयकव्यापारो न । कुतः? 'इमम्'[३] इति श्रुतिः **तथा दर्शयति** प्रतिपादयति तस्मादित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. '**सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्**' (ऐ.आ.२-५-४)

२. '**ता यो वेद,** स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' (तै.उ.१-५)

३. 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छां.४-१५-६)

॥ स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

२१. ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॐ

मुक्तस्य एकप्रकारेणैवावस्थितिः न तु वृद्धिह्रासौ स्तः । कुतः? यतः 'स एषः'[1] इत्यादिश्रुतिः **स्थितिमेकप्रकारेणैवावस्थानमाह** । न केवलमेतावत् किन्तु **प्रत्यक्षानुमाने** च ज्ञानिप्रत्यक्षकारणाभावलिङ्गे **चैवं** श्रुत्युक्तार्थम् । **दर्शयतः** ज्ञापयतः । अत इत्यर्थः ॥ १ ॥

२२. ॐ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ

अन्यत्राविशेषं विना **भोगमात्रस्य** विशेषे सत्यपि मुक्तस्य **साम्य**-शब्दितैकप्रकारोक्तिरूपलिङ्गात् न भोगविशेषः तद्वृद्ध्यादौ कारणमिति न मुक्तो वृद्ध्यादिमानित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

२३. ॐ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॐ

मुक्तस्यानावृत्तिः पुनरावृत्तिर्नास्ति । कुतः? शब्दात् 'न च पुनरावर्तते'[2] इति श्रुतेरित्यर्थः । द्विरुक्तिरुक्तार्थस्यैवमेवेत्यावधारणार्था ॥ १ ॥

मन्मानसाम्बुजस्थेन हरिणा चेक्षयाञ्जसा ।

भूतिदायकया कृष्णः प्रीयतां कमलालयः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां
श्रीमद्रघुनाथतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण जगन्नाथयतिना कृतायां
ब्रह्मसूत्रदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

---

१. **'स एष** एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते स्थित एव सर्वदा भवति दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो नापत्तिर्न विपत्तिः' (जाबालश्रुतिः)

२. **'न च पुनरावर्तते** न च पुनरावर्तते' (छां.८-१५-१)